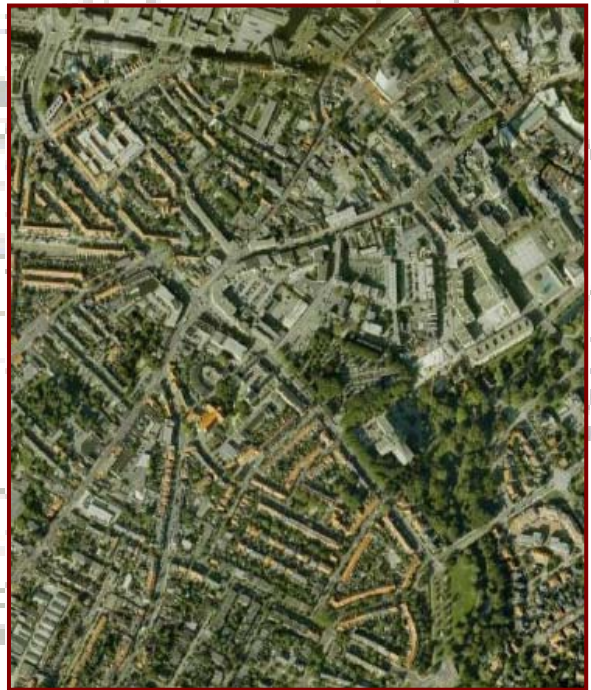
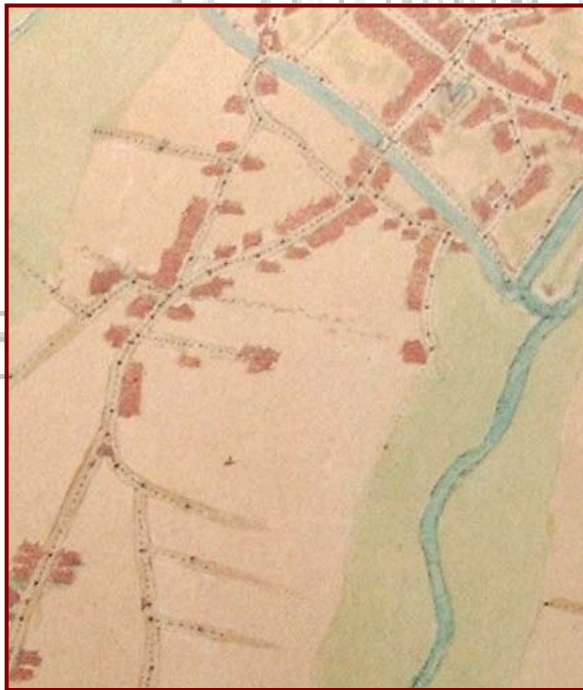

De Bergen

Cultuurhistorisch basisonderzoek

Ruimtelijke karakteristiek en richtlijnen

De Bergen Eindhoven

Res nova 2009

www.res-nova.nl

Colofon, disclaimer en lay-outwijzer

Colofon:

Opdrachtgever: gemeente Eindhoven

Repro's: gemeente Eindhoven, Res nova VOF en drs Don Rackham

© 2009 Res nova VOF en drs Don Rackham

Op deze publicatie berust auteursrecht.

Disclaimer:

Het onderzoek van Res nova heeft een onafhankelijk en pragmatisch karakter en is niet bedoeld voor wetenschappelijke doeleinden, maar voor besluitvormingsprocessen in het kader van beheer, behoud en ontwikkeling. Ieder onderzoek steunt wel op wetenschappelijke analyse en synthese en leidt vaak tot verrassende vondsten, die in de rubriek res novae (nieuwe zaken) worden gepresenteerd. De conclusies en aanbevelingen dragen het karakter van een advies, voor de opvolging waarvan Res nova geen verantwoordelijkheid draagt.

Lay-outwijzer:

Dit rapport is dubbelzijdig opgemaakt. Het kan enkelzijdig uitgeprint worden, mits de even en oneven pagina's vis-à-vis worden ingebonden.

Afbeelding omslag en blanco pagina:

Plattegrond van Eindhoven, Jacob van Deventer, circa 1560 en recente luchtfoto van De Bergen; plattegrond van Eindhoven uit de Gemeente Atlas van Nederland, J. Kuyper, 1865-1870.

A faded, light gray map of the De Bergen area in Eindhoven serves as the background for the entire page. The map shows a network of roads, including a prominent diagonal road running from the bottom left towards the top right, and several horizontal and vertical roads. A thick, dark gray line outlines a specific urban area in the center of the map. Various labels in Dutch are visible on the map, such as 'De Bergen', 'Eindhoven', 'Rijksweg', 'Koningin Wilhelmina', and 'De Oude Kerk'.

De Bergen

Cultuurhistorisch basisonderzoek

Ruimtelijke karakteristiek en richtlijnen

De Bergen Eindhoven

Res nova

www.res-nova.nl

Status project

Status van het rapport — Bijgaand rapport is definitief.

0 Inhoud

Colofon, disclaimer en lay-outwijzer.....	2
Status project.....	4
0 Inhoud	5
1 Inleiding	7
1.1 Opmaat.....	7
1.2 Opbouw van het rapport.....	8
1.3 Productie en regie	9
2 De inventarisatie	11
2.1 Waarneming, analyse en synthese.....	11
2.1.1 Panden	12
2.2 Verborgen waarden	13
2.2.1 Bouwhistorische onderdelen (BO)	14
2.2.2 Functionele en/of decoratieve interieurelementen (FDI)	15
2.3 Cultuurhistorische gebiedswaardenkaart en de Beleidskaart	19
3 Venster op het verleden.....	23
3.1 De ontwikkelingsgeschiedenis.....	23
3.1.1 Geomorfologie	23
3.1.2 Eindhoven in de Middeleeuwen	24
3.1.3 Industriële ontwikkeling van Eindhoven.....	27
3.1.4 De stadsuitbreiding in de tweede helft van de negentiende en begin twintigste eeuw	29
3.1.5 Het Algemeen Uitbreidingsplan 1918 en de invloed op De Bergen.....	34
3.1.6 Ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw	44
3.2 Industrie in De Bergen	47
4 Ruimtelijke karakteristiek	57
4.1 Nederzettingstypologie.....	57
4.2 Infrastructuur.....	60
4.3 Verkavelingspatroon	74
4.4 Groenelementen	75
4.5 Waterpartijen.....	81
4.6 Bebouwing	82
4.7 Elementaire <i>Einzelgänger</i>	90
4.8 Karakteristieke elementen.....	90
5 Waardenstelling op gebiedsniveau	93
5.1 Inleiding	93

5.2	Ruimtelijke of structurele samenhang	94
5.3	Schoonheid	96
5.4	Betekenis voor de wetenschap	98
5.5	Cultuurhistorische waarde	99
6	Kansen en bedreigingen.....	101
6.1	Nederzettingstypologie	101
6.2	Infrastructuur.....	102
6.3	Verkavelingspatroon.....	107
6.4	Groenelementen.....	107
6.5	Waterpartijen	110
6.6	Bebouwing.....	110
6.7	Elementaire <i>Einzelgänger</i>	114
6.8	Karakteristieke elementen	115
6.9	Specifieke locaties	115
7	Bronnen.....	121

Voor de Bergen is behoud van bestaande kwaliteiten daarom uitgangspunt bij planontwikkeling in het gebied. Daarbij gaat het niet alleen om de monumenten, maar ook om andere authentieke panden die dusdanige architectonische kwaliteit hebben en zo belangrijk zijn voor het straatbeeld in de Bergen dat sloop eigenlijk niet bespreekbaar is.¹

1 Inleiding

1.1 Opmaat

Het bovenstaande citaat uit de ontwikkelingsvisie voor De Bergen die begin 2008 is vastgesteld, geeft aan wat de aanleiding tot het onderhavige Cultuurhistorisch basisonderzoek was. De gemeente Eindhoven heeft met de voornoemde visie en het daaropvolgende Uitvoeringsprogramma – beide getiteld *Quartier Vivant* – een leidraad gemaakt voor de ontwikkelingen binnen het gebied, waarbij voorop staat dat de huidige karakteristiek gekoesterd en versterkt dient te worden.

Om meer inzicht te krijgen in de cultuurhistorische kwaliteiten van De Bergen heeft de gemeente als onderzoeksopdracht omschreven:

1. *Een analyse van de cultuurhistorische waarden van de buurt 'De Bergen'. Dat wil zeggen het achterhalen van de historische gelaagdheid van buurten, blokken, straten en objecten. Het achterhalen van de Cultuurhistorische betekenis van de stedenbouwkundige structuur, de straatwanden en de openbare ruimte.*
2. *De formulering van cultuurhistorische aanknopingspunten en randvoorwaarden die opgenomen kunnen worden in de ontwikkelingsvisie. Dit dienen bruikbare handvaten te zijn, die in het geval van ontwikkelinitiatieven gebruikt worden voor gemeentelijke kaderstellingen en een inspiratie vormen voor ontwerpers.*

Onderzoek — Met het voorliggende document en het deelrapport *Inventarisatie* is aan deze opdracht voldaan. Res nova heeft onderzoek gedaan naar de bovengrondse verschijningsvormen, structuren en waarden. Een gedetailleerde inventarisatie op

¹ Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, *De Bergen, Quartier Vivant. Ontwikkelingsvisie voor de Bergen*, Eindhoven 2008, i.h.b. p. 41. Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, *De Bergen, Quartier Vivant. Uitvoeringsprogramma voor de Bergen*, Eindhoven 2008.

locatie heeft plaatsgevonden en de resultaten zijn verwerkt in een spreadsheet met database van alle aangetroffen waardevolle onderdelen. Uit de synthese van deze twee onderzoeken is de gebiedswaardenkaart ontstaan die aan het slot van hoofdstuk 2 is opgenomen.

Ruimtelijke karakteristiek — In onderhavig rapport wordt een uitgebreide beschrijving gegeven van de huidige karakteristiek van de wijk. Hierbij komen alle elementen die bijdragen aan de belevingswaarde van De Bergen aan bod. Aan de hand van deze beschrijving wordt een reeks aanbevelingen beschreven, die erop gericht zijn de hoogwaardige karakteristiek van De Bergen te behouden en versterken.

Bescherming via het bestemmingsplan — Los van dit onderzoek heeft Res nova aanvullend opdracht gekregen voor de ontwikkeling van een planologisch erfgoed-regime, waarmee de vastgestelde waarden via het bestemmingsplan beschermd en beheerd kunnen worden. Dit heeft zijn weerslag gekregen in het rapport *Planologisch erfgoedregime voor een Quartier vivant. Bestemmingsplan De Bergen in Eindhoven. Advies & achtergronddocument met modelbestemmingsplanvoorschriften*. Dit zal samen met het bestemmingsplan en het onderhavige Cultuurhistorisch basisonderzoek ter visie gelegd worden.

1.2 Opbouw van het rapport

In het rapport worden de volgende onderdelen behandeld:

- De inventarisatie (hoofdstuk 2)
- Venster op het verleden (hoofdstuk 3)
- De ruimtelijke karakteristiek (hoofdstuk 4)
- Waardenstelling op gebiedsniveau (hoofdstuk 5)
- Kansen en bedreigingen (hoofdstuk 6)
- Bronnenlijst (hoofdstuk 7)

De inventarisatie — In dit hoofdstuk worden de werkwijze en de uitgangspunten van het veldwerk uiteengezet. Omdat tegenwoordig ook verborgen waarden via het bestemmingsplan beschermd kunnen worden, mits – analoog aan de archeologie – een onderbouwde inschatting wordt gegeven van de verwachtingen, is hieraan in het bijzonder aandacht besteed. De methodiek vindt men in dit hoofdstuk, de toepassing in het deelrapport *Inventarisatie*.

Venster op het verleden — Om de specifieke waarden in een gebied te kunnen bepalen, is het van belang De Bergen in een historische context te plaatsen. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de geschiedenis van Eindhoven en meer specifiek

De Bergen. Verder wordt aandacht besteed aan het industrieel verleden binnen de projectgrens.

Ruimtelijke karakteristiek — In hoofdstuk 4 komen die thema's aan de orde die bijdragen aan de karakteristieke uitstraling van De Bergen. Per thema wordt aandacht besteed aan de specifieke historische context en de huidige verschijningsvorm.

Waardenstelling op gebiedsniveau — Hoofdstuk 5 vormt de basis voor de bescherming en de beoordeling van toekomstige ontwikkelingen binnen het projectgebied De Bergen. Het geeft aan de hand van een waardenstelling een beeld van de elementen en aspecten die het behouden en/of versterken waard zijn.

Kansen en bedreigingen — In dit hoofdstuk worden op basis van de resultaten van hoofdstuk 4 en 5 en de inventarisatie, aanbevelingen gedaan met betrekking tot behoud en ontwikkeling van de hoge cultuurhistorische waarden die De Bergen rijk is.

Bronnenlijst — Het rapport eindigt met een overzicht van de gebruikte literatuur, archiefstukken, beeldmateriaal en websites.

1.3 Productie en regie

Dit rapport is van de hand van drs Don Rackham met medewerking van dr Bernadette van Hellenberg Hubar. Het is collegiaal getoetst door drs Margreeth Bangert, dr Wies van Leeuwen en ecooloog Gerrit van der Mast. Aan de inventarisatie heeft het bedrijf *Verborgten Verleden* deelgenomen. De eindproductie van de rapporten was in handen van Marij Coenen.

2 De inventarisatie

In het kader van het cultuurhistorisch onderzoek is veldwerk verricht dat geleid heeft tot een overzicht van alle beschermenswaardige onderdelen en structuren. Dit is ondergebracht in een apart deelrapport getiteld, *De Bergen Cultuurhistorisch basisonderzoek, inventarisatie*. Dit rapport toont de uitdraai van het spreadsheet in Excel met behulp waarvan alle signalementen, kwaliteiten en verwachtingen per straat en vervolgens per object in beeld zijn gebracht.

Hierna wordt in het kort de aanpak beschreven met betrekking tot het veldwerk op zich en de inschatting van de verborgen waarden.

2.1 Waarneming, analyse en synthese

Onder deze rubriek vallen de waarden die de geoefende inventarisator waarneemt en analyseert bij de inspectie van het erfgoed tijdens het veldwerk.

De volgende kwaliteiten worden in kaart gebracht:

- de ruimtelijke structuur
- de historische infrastructuur
- het cultuurhistorisch hoogwaardig groen
- waterlopen en –partijen
- karakteristieke details
- architectuur naar gelang de ouderdom in te delen in:
 - ✓ wijk- of clusterniveau (met name wederopbouw en overige naoorlogse clusters en wijken)
 - ✓ ensembleniveau (met name de periode 1850 – 1940)
 - ✓ straat- en objectniveau (met name oude kernen en complexen van voor 1850).

De resultaten van het veldwerk worden gezwaluwstaart met de uitkomsten van het bureauonderzoek van dit rapport waaruit een synthese volgt die wordt vastgelegd op de cultuurhistorische gebiedskaart.

Voor de panden die algemeen een veelzijdiger gelaagdheid hebben dan de overige categorieën erfgoed, gelden daarbij aanvullende regels.

2.1.1 Panden

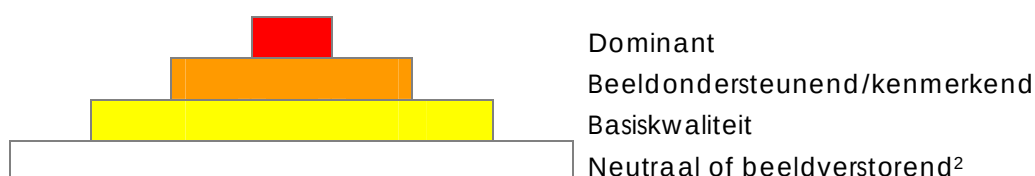
Bij de vaststelling van de kwaliteiten van het erfgoed krijgen de panden een differentiatie in de waardering: niet alle panden zijn immers even waardevol en/of vervullen eenzelfde rol in het ruimtelijke beeld van het geïnventariseerde gebied. Vandaar dat een getrapte indeling is gevolgd, die we hierna behandelen.

Met het begrip 'intrinsieke kwaliteiten' bedoelen we die waarden die vastgesteld zijn op basis van de synthese van het veldwerk enerzijds en het bureauonderzoek in het onderhavige rapport anderzijds.

• dominant	hoogwaardig vanwege de intrinsieke kwaliteiten (inclusief interieur, achterkant en/of tuin) als vanwege de functie in het ruimtelijk weefsel.
• kenmerkend / beeldondersteunend ...	kenmerkend vanwege de intrinsieke kwaliteiten en/of van groot belang in het straatbeeld.
• basiskwaliteit	geen onderscheidende intrinsieke kwaliteiten, maar wel een basale bijdrage aan het ruimtelijk beeld, bijvoorbeeld vanwege gaafheid, opbouw en typologie.
• neutraal (en soms zelfs verstorend).....	panden die zonder gemis vervangen zouden kunnen worden.

Bij de omzetting van de gebiedswaardenkaart naar de beleidskaart worden dezelfde begrippen gebruikt, maar dan specifiek met een praktisch oogpunt. In principe is het mogelijk dat dan blijkt dat een dominant pand ook door middel van basiskwaliteit beheerd kan worden. Dat is onder meer denkbaar bij wederopbouwarchitectuur.

Schematisch betekent dit het volgende, waarbij de omvang van de kleur globaal staat voor de kwantiteit van de betreffende categorie gebouwd erfgoed:

² Bij de inventarisatie zijn de dominante en beeldondersteunende panden en de basiskwaliteit specifiek omschreven, terwijl wat overblijft onder de noemer valt van neutraal of zelfs verstorend.

Waar wordt bij de inventarisatie van de panden in het bijzonder op gelet?

- ouderdom en stijl
- typologie
- hoofdmassa
- aantal bouwlagen
- materiaal- en kleurgebruik
- detaillering en gevelelementen (waaronder decoraties)
- dakvorm
- dakbedekking
- achterkantarchitectuur (indien zichtbaar)

2.2 Verborgen waarden

Een gebouw is meer dan datgene wat een voorbijganger kan zien als hij het passeert. Hoewel gevels de beelddrager van een straat vormen, bevindt zich achter deze façades een veel intiemere situatie: het interieur, alleen toegankelijk voor bewoners en bezoekers.

Veel meer dan het exterieur, is het interieur gevoelig voor veranderingen in smaak of aanpassingen ten gunste van comfort of functiewijziging. Een gebouw dat vanaf de straat gezien kenmerkend is voor een bepaalde periode, kan intern in meer of mindere mate zijn aangepast, zowel wat betreft detaillering als structuur. Niettemin is er een groot aantal historische interieurs bewaard gebleven.

Het is wenselijk dat met die interieurs die de tand des tijds hebben doorstaan, zorgvuldig wordt omgegaan. Daarom is bij de inventarisatie van De Bergen hieraan bijzondere aandacht besteed. Tijdens de inventarisatie is het pandenbestand onderverdeeld in een viertal categorieën: dominant, beeldondersteunend, basiskwaliteit en neutraal /beeldverstorend. Elk van deze groepen heeft een eigen beschermingsbeleid. Alleen bij de dominante panden is sprake van een integrale bescherming, waartoe ook het interieur hoort. Bij elk van deze panden, waaronder ook de rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten vallen, is gekeken wat de verwachtingswaarde van het interieur is.³

³ Rijksmonumenten zijn als zodanig al integraal beschermd. Bij deze groep panden is een aparte indicatie van de 'verborgene waarden' dus niet noodzakelijk.

Het is hierbij belangrijk te onthouden dat deze panden niet zijn bezocht, maar dat een onderbouwde inschatting is gegeven van de interne waarden op basis van de buitenkant van het gebouw:

- hoe oud is het pand
- wat is de typologie van het pand
- hoe gaaf is het exterieur (behoud authentieke details en elementen als glas-in-lood en kozijnen)
- wat is de huidige functie van het pand.

Bij het onderzoek naar de verborgen waarden is rekening gehouden met een tweetal onderdelen:

- bouwhistorische waarden: hoofdstructuur interieur, kapconstructie, kelder, balklaag
- bijzondere decoratieve elementen: vloeren, stucwerk, haardpartijen, deuren, et cetera.

Inventarisatie — Bij de inventarisatie op objectniveau in het Excelbestand is bij die panden die als dominant zijn aangeduid en ook als dominant op de uiteindelijke beleidskaart verschijnen, vermeld of en zo ja welke verborgen waarden mogelijk aanwezig kunnen zijn. Hiervoor zijn de aanduidingen BO (bouwhistorische onderdelen) en FDI (Functionele en/of decoratieve interieurelementen) gebruikt.

2.2.1 Bouwhistorische onderdelen (BO)

Over het algemeen heeft het interieur van die panden die ouder zijn dan 1850 een bouwhistorisch hoge waarde. Zoals het *Verhaal van de plek* heeft aangetoond, is langs de Grote en Kleine Berg (en in mindere mate de Heilige Geeststraat) al vanaf de Middeleeuwen sprake van bebouwing. Van deze architectuur is vandaag de dag niets meer behouden. Niettemin is het mogelijk dat van sommige panden van deze historische situatie nog elementen behouden zijn. Het kwam veelvuldig voor dat bij een verbouwing alleen de façade werd gewijzigd en eventueel een nieuwe kap werd geplaatst, waarbij de hoofdstructuur overeind bleef staan of een kelder bleef bestaan.

Uit een projectie van de kadastrale minuutkaart op een recente kadastrale ondergrond, blijkt dat slechts bij een vijftal panden sprake is van bebouwing die (in hoofdlijnen) dezelfde contouren heeft als hun voorgangers op de minuutkaart van 1811-1832. Deze panden zijn:

- Grote Berg 12
- Kleine Berg 9
- Kleine Berg 30, 32 en 32a.

Bij deze gebouwen is er dus een verwachting voor aanwezige bouwhistorische elementen, zoals kelders, zijgevels, balklagen of kapconstructie.

Bij gebouwen na 1850 kunnen bouwhistorische elementen aanwezig zijn die waardevol zijn vanwege bijvoorbeeld de toegepaste constructie, materiaal of vormgeving (bijvoorbeeld kapconstructie). Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld gietijzeren kolommen of een vroege betonconstructie in een bedrijfspand,

2.2.2 Functionele en/of decoratieve interieurelementen (FDI)

Bovengenoemde aspecten hebben alle betrekking op het casco van een huis. Daarnaast is er een omvangrijke groep ornamenten en elementen die bijdragen aan de detaillering van het interieur.

In De Bergen zijn geen huizen die in hun huidige verschijningsvorm ouder zijn dan 1850 (met uitzondering van Grote Berg 9 en 23). Vanaf dat moment kent De Bergen vanwege de industrialisatie en de daarmee samenhangende stijging van de welvaart en komst van arbeiders een gedaanteverandering.

2.2.2.1 Woonhuizen

Elk type pand heeft een specifiek verwachtingspatroon van aan te treffen decoratieve elementen. Authentieke eenlaags arbeidershuisjes zijn in De Bergen niet meer te vinden (een of twee uitzonderingen daargelaten). Het overgrote deel van de historische woonhuizen dateert uit de periode 1870-1940. Hoewel bij deze huizen een onderscheid is te maken in typologie (stadsvilla, notabelenwoning, middenstandshuis en arbeidershuis) en stijl (neoclassicisme, neorenaissance, eclecticisme, jugendstil, afgeleide van Amsterdamse school of jaren dertig), kan een aantal elementen benoemd worden dat in wisselende samenstellingen met regelmaat voorkomt.

- **Tegelvloer of terrazzovloer en in hal, gangen en eventueel keuken**
Bij de panden rond 1870-1910 was de tegelvloer veel voorkomend. Dit kon een vloer zijn bestaande uit (monotone) geglazuurde tegels of een vloer met decoratieve cementtegels (gestileerde of zwierige jugendstil motieven, of geometrische patronen). In de periode 1915-1940 werd de tegelvloer vaak vervangen door een terrazzovloer, veelal met lichter middenvlak en donkere omlijstingen.

In veel kapitale panden werd gedurende de gehele periode 1870-1940 regelmatig ook marmer gebruikt als vloerafwerking.

- *Trappartij*

Trappartijen in de periode circa 1870-1910 kenmerken zich veelal door een opvallende trappaal, bij luxere woningen een rijk uitgesneden paal met bijvoorbeeld voluutvormige en florale motieven, bij eenvoudigere huizen een mooi gedraaide paal (fors uitgevoerde baluster). Veelal ranke gedraaide balusters.

Trappen uit de periode 1910-1940 hebben vaak een meer geometrisch karakter, beïnvloed door de Art Deco en de vormtaal van de Amsterdamse School. Trappalen zijn vaak vierkant met decoratieve kroon. Balusters zijn meestal plat, al dan niet met geometrisch snijwerk. In sommige gevallen is de leuning volledig dichtgetimmerd.

- *Parketvloer*

Met name in de meer riante woningen kans op de aanwezigheid van een (eiken)houten parketvloer, al dan niet gelegd in visgraatmotief of voorzien van inlegwerk in een andere houtsoort en -kleur.

- *Lambriseringen*

Met name in de gang bij historische huizen vaak lambrisering. In de periode circa 1870-1910 bestond dit meestal uit een houten betimmering met lijstwerk. In de periode 1910-1940 vaak ook tegellambriseringen.

Neoclassicistische/eclectische villa's kunnen in de woonvertrekken houten lambriseringen hebben, geschilderd in pastelkleuren (bijvoorbeeld eventueel bij Keizersgracht 8).

Mogelijk bij een enkel herenhuis uit de periode 1915-1940 houten lambriseringen in de woonvertrekken in navolging van Engelse landhuisstijl.

- *Stucplafonds*

Stucwerkplafonds uit de periode circa 1870-1915 hebben veelal een eenvoudige opzet bestaande uit omkaderend lijstwerk (geprofileerd, al dan niet met decoratief patroon) met een middenornament en eventueel hoekornamenten. Deze ornamenten bestonden meestal uit florale motieven.

Bij latere woonhuizen (vanaf circa 1920) neemt het belang van het gestucte plafond af en bestaat deze uit plat lijstwerk aan de randen en een eenvoudig element centraal in het plafond.

- ***Stookplaatsen: mantels en boezems***

Met name stookplaatsen in de woonvertrekken (en in mindere mate in vertrekken op de verdieping) zijn in de periode circa 1870-1915 vaak voorzien van een gepleisterde schoorsteenboezem met decoratieve elementen: kroonlijst, decoratieve hoekafwerking, centraal ornament.

In de daaropvolgende periode (circa 1915-1940) ontbreekt een decoratieve boezem meestal.

Schoorsteenmantels zijn vaak uitgevoerd in natuursteen (marmer of graniet). Houten mantels komen ook voor. Dergelijke mantels vormen vaak een beeldbepalend element in een kamer en hebben de tand des tijds (en de ontwikkelingen in mode en stijl) vaak doorstaan.

- ***Deuren en kozijnen***

Historische deuren en kozijnen dragen vanwege hun omvang in hoge mate bij aan de belevingswaarde van een interieur en zijn een repeterend karakter over de verschillende verdiepingen. De oude deuren zijn meestal opgesteld uit een aantal panelen, al dan niet deels voorzien van geëst glas of glas-in-lood.

Het komt regelmatig voor dat deze deuren in de loop der jaren zijn betimmerd met hardboard, waardoor de rijke vormgeving verscholen gaat achter een strakke afwerking. Eigenaren weten vaak niet dat zij nog in het bezit zijn historische deuren.

De kozijnen kenmerken zich vaak door de opvallende breedte en gedetailleerde profilering.

Een bijzonder element in historische huizen vormt vaak de porte-brisée, de scheiding tussen de voor- en achterkamer. Deze scheiding bestaat veelal uit schuifdeuren met glas, gepaneelde dagkanten van de doorgang en inbouw-kasten.

- ***Historische installaties***

Historische installaties zijn veelal vanwege de achterhaalde techniek, vaak uit interieurs verdwenen. Elementen die nog wel behouden zijn, hebben een hoge zeldzaamheidswaarde. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld:

- houtkachel uit de jaren twintig/dertig. Deze komen nog regelmatig voor
- gietijzeren radiatoren uit het begin van de twintigste eeuw
- liftinstallaties (dienstliften voor bijvoorbeeld voedsel).

2.2.2.2 Bedrijfspanden

Een bijzondere groep panden wordt gevormd door de kleinschalige industriële complexen, bedrijfspanden en ambachtelijke ateliers. Zoals is gebleken uit het *Verhaal van de plek* heeft De Bergen een hoog industrieel/ambachtelijk karakter gekend. Het overgrote deel van de hierbij horende bebouwing is in de loop der jaren verdwenen. Behoud van die panden die nog wel bestaan is daarom wenselijk. In veel gevallen hebben deze gebouwen een nieuwe functie gekregen en is er weinig dat nog herinnert aan het voormalige bedrijfsmatige gebruik. Niettemin moet telkens rekening worden gehouden met de mogelijkheid op aanwezigheid van enerzijds de reeds genoemde (nog zichtbare) constructie van het pand en anderzijds elementen die bijdragen aan de (industriële) esthetica van het complex.

- **Constructie**
De constructie kan in hoge mate ook bijdragen aan de esthetische waarde van het interieur. Hierbij hoeft niet alleen gedacht te worden aan de detaillering van bijvoorbeeld de kolom (basement, zuil en kapiteel) en consoles, maar ook van bijvoorbeeld de industrieel-esthetische kwaliteiten van een vroeg twintigste-eeuwse betonconstructie.
- **Installaties die herinneren aan het gebruik**
Hijnsinstallatie of rails op de vloer kunnen herinneren aan de logistiek van een pand. Ook kamers met een nog oorspronkelijke inrichting, kenmerkend voor de functie van die ruimte hebben een hoge historische waarde. Gedacht kan worden aan de aanwezigheid van bijvoorbeeld dompelbaden, stookovens, haken of stellages voor het drogen of opstellen van producten, et cetera.
- **Roerende zaken**
Een bijzondere groep historische relictten wordt gevormd door roerende zaken. Een nog aanwezige machine of aandrijfmotor, vergaarbakken of gereedschappen, met andere woorden alle elementen die gebruikt werden voor of bij de productie van een object of gebruiksvoorwerp, dragen bij aan de beleving van de voormalige functie van een pand.
- **Winkelinrichting**
Winkels en toonzalen nemen een aparte plaats in bij de bedrijfsmatige panden. Daar waar fabrieken en ateliers in eerste instantie als productieruimte in gebruik waren, is de winkel bedoeld als openbare ruimte waar men de geproduceerde producten kan aanschouwen. Dergelijke historische toonzalen/winkels hebben zelf vaak een hoge decoratieve uitstraling, waarmee niet alleen de kwaliteit van het product maar ook de status van de eigenaar wordt benadrukt.

Bij historische winkelinrichting kan worden gedacht aan de aanwezigheid van bijvoorbeeld een toonbank, stellingkasten, historische reclame, of een rijke vloer-, wand- en/of plafondafwerking.

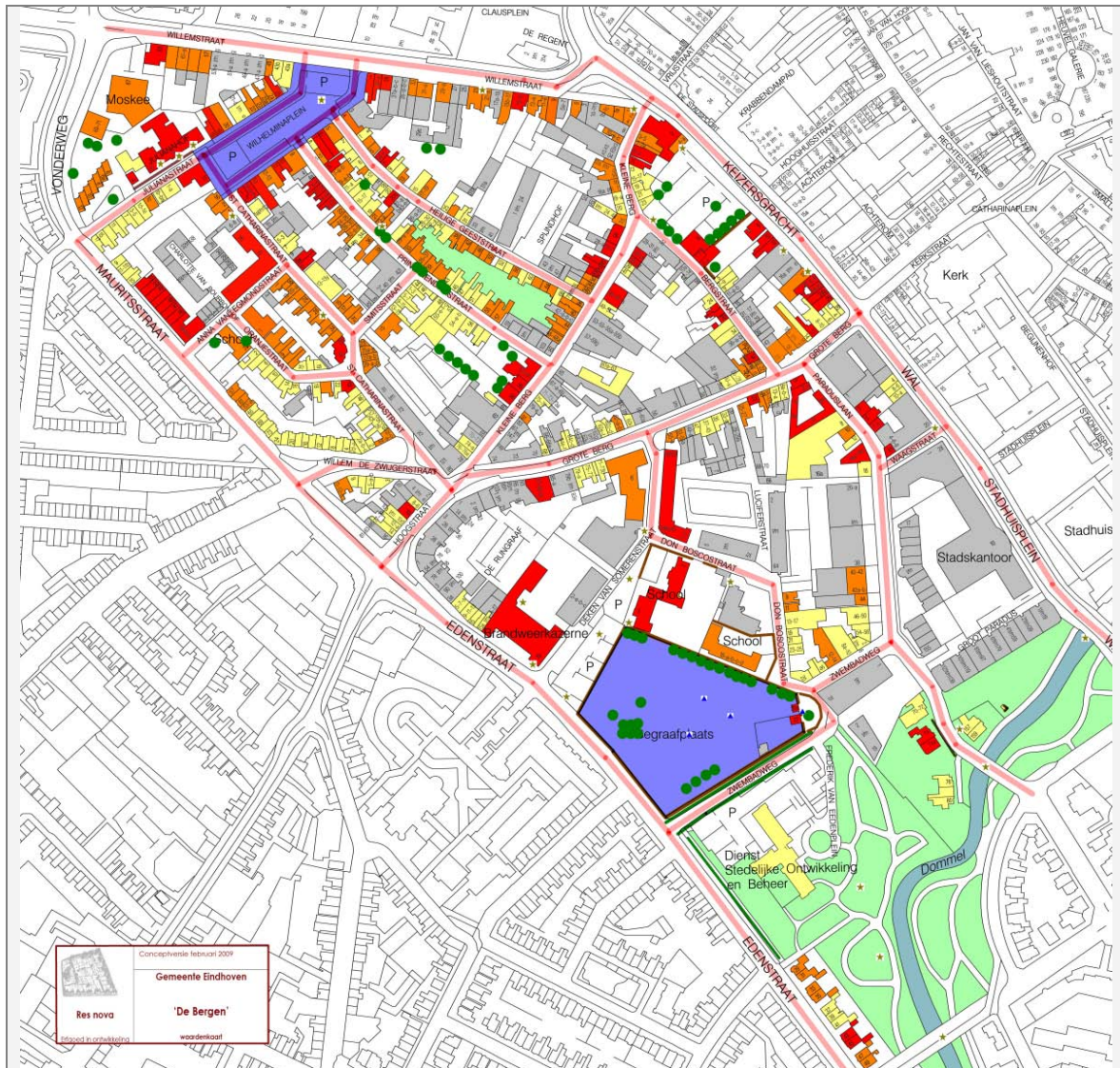
Omdat winkels vanwege onder andere concurrentie en modeontwikkelingen vaak genoodzaakt waren de inrichting van hun pand te 'moderniseren', is het behoud van authentieke winkelinrichtingen zeldzaam. Nog behouden relicten hebben daardoor een hoge bouw- en cultuurhistorische waarde.

2.3 Cultuurhistorische gebiedswaardenkaart en de Beleidskaart

Zoals hiervoor is aangegeven is de Cultuurhistorische gebiedswaardenkaart het resultaat van de synthese van het voorliggende onderzoek en de inventarisatie op basis van veldwerk. Het gaat daarbij puur om de inhoudelijke waarden.

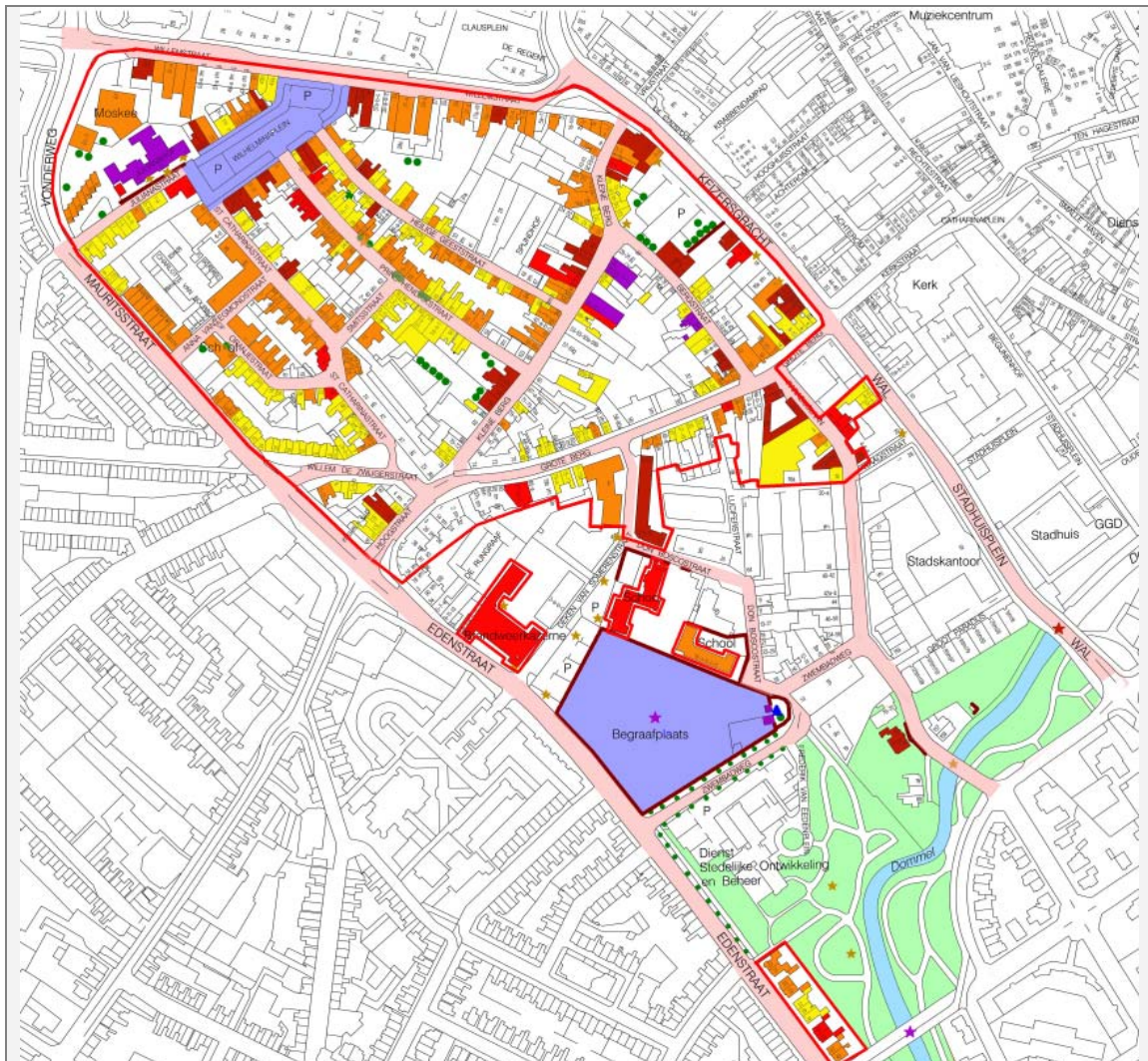
Bij de Beleidskaart is gekeken naar praktische beheerszaken. Hoe deze vertaalslag precies heeft plaatsgevonden, wordt zowel uiteengezet in het bestemmingsplan als in het rapport *Planologisch erfgoedregime voor een Quartier vivant*.

Bij de interpretatie van beide kaarten is het van belang te weten dat de Beleidskaart formeel aangeeft welke onderdelen van het erfgoed in De Bergen precies beschermd worden.

Afb. 1 Cultuurhistorische gebiedswaardenkaart op basis van het Cultuurhistorisch basisonderzoek
Legenda

Rood	dominante panden, inclusief rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten
Oranje	beeldondersteunend / kenmerkend
Geel	basiskwaliteit
Grijs	regulier
Wit	indifferent / verstrend
Blauw	Karakteristieke open ruimten (marktplein, begraafplaats)
Groen (vlak, lijn, bolletje)	Hoogwaardige karakteristieke groenzones (parken, plantsoenen)
Lichtblauw	Karakteristieke waterpartijen (rivieren, vijvers)
Roze lijn	Historische infrastructuur
Donkerbruine lijn	Historische & karakteristieke ommuringen en hekwerken
Driehoekjes / ster	Karakteristieke religieuze details / Karakteristieke details
Nota bene	Deze waarden zijn op de beleidskaart (BK) vertaald vanuit het meest toepasselijke en praktische instrument

Afb. 2 Legenda van de beleidskaart — Met de verschillende kleuren, vlakken, lijnen en tekens wordt het volgende aangegeven:

Gebouwen:

	Rijksmonument
	Gemeentelijke monument categorie a
	Dominante panden (gemeentelijk monument categorie b)
	Beeldondersteunende panden (gemeentelijk monument categorie b, voor zover zichtbaar vanaf de publieke ruimte)
	Panden met basiskwaliteit
	Neutrale panden

Contouren:

	Erfgoedcontour
--	----------------

Open ruimten:

	Pleinen en begraafplaatsen
	Ruimten voor eigentijdse invullingen

Landschappelijke elementen:

- *Parken en groenzones, tevens aanduiding primaire bestemming groen*
- *Waterpartijen (Dommel)*

Structuren en objecten:

- *Historische infrastructuur*
- *Historische en karakteristieke ommuringen en hekwerken*
- *Historische en karakteristieke groenelementen (lanen en bomenrijen)*
- *Solitaire bomen*
- *Karakteristieke religieuze details gemeentelijk monument b*
- *Karakteristieke details: gemeentelijk monument b*
- *Karakteristieke details: rijksmonument*
- *Karakteristieke details: gemeentelijk monument a*

3 Venster op het verleden

Om tot een juiste waardering van het projectgebied te komen, wordt in dit hoofdstuk een aantal relevante cultuurhistorische thema's behandeld. Hiervoor is gebruik gemaakt van divers naslagwerk. De volgende thema's komen aan bod:

- de ontwikkelingsgeschiedenis van Eindhoven en meer specifiek De Bergen
- industrie in De Bergen.

3.1 De ontwikkelingsgeschiedenis

In deze paragraaf wordt kort ingegaan op de ontwikkeling van Eindhoven en meer specifiek De Bergen. Hierbij wordt de vroegste geschiedenis van Eindhoven besproken. Daarnaast wordt aan de hand van enkele historische kaarten een beeld geschetst van de ontwikkeling van Eindhoven tot de tweede helft van de negentiende eeuw. Hierop volgend wordt ingegaan op de industrialisatie en de gevolgen hiervan voor het straatbeeld. De uitbreidingsplannen van onder andere L.J.P. Kooken en J.Th.J. Cuypers vormen vanwege de relevantie voor met name het Dommelgebied de laatste sub-paragraaf in de beschrijving van de ontwikkeling van het projectgebied.

3.1.1 Geomorfologie

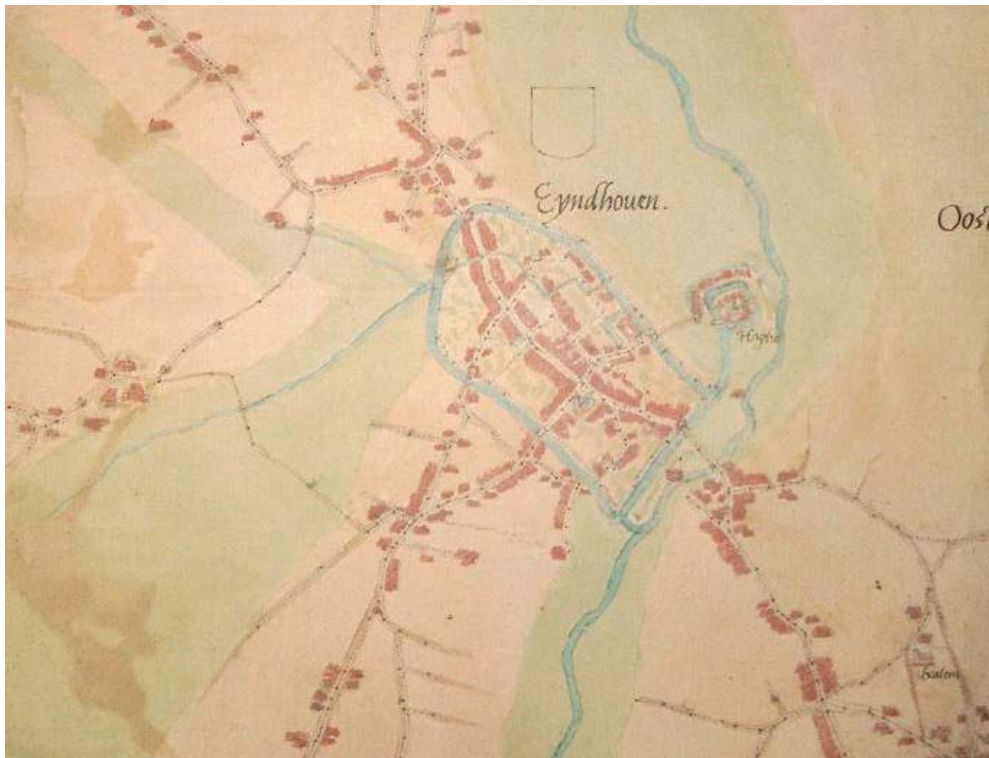
Eindhoven is ontstaan in een gebied, doorsneden door beken en rivieren. De Dommel en de Gender liggen in de directe nabijheid, respectievelijk ten oosten en ten westen van de stad. Op de kaart van Jacob van Deventer (circa 1560) zijn deze beken en hun beekdalen (groene streken) duidelijk herkenbaar. De nederzettingen rond Eindhoven, Stratum, Woensel, Tongelre, Gestel en Strijp liggen op de grens tussen de lager gelegen drassige weilanden en de hogere akkerlanden. Er is sprake van een sterk geaccidenteerd gebied: de dorpen liggen op dertien meter boven NAP, de oude stad op negen meter boven NAP.

Op de kaart van Van Deventer kunnen we duidelijk zien dat meteen aan de rand van de stad, kleine nederzettingen zijn ontstaan op de hoger gelegen gebieden tussen de beekdalen. Er is hier sprake van een radiale structuur die karakteristiek is voor de Oost-Brabantse 'zandrugsteden'.

De historische kern van de latere wijk De Bergen is ontstaan op een hoge zandrug tussen de beekdalen van de Dommel en Gender. Via de Hoogstraat, die over deze zandrug liep, was Eindhoven verbonden met het westelijk deel van het Kwartier Kempenland en Antwerpen.

Zowel het toponiem Hoogstraat, als de benaming van de straten Grote en Kleine Berg en de wijknaam De Bergen refereren aan de hoge, gunstige ligging van dit gebied ten opzichte van de omringende drassige landen.

Afb. 3 Plattegrond van Eindhoven, Jacob van Deventer, circa 1560. Op deze kaart zijn de beekdalen als groene stroken herkenbaar.

3.1.2 Eindhoven in de Middeleeuwen

De middeleeuwse vesting — Eindhoven was een nederzetting met een belangrijke marktfunctie die ontstaan is op de kruising van enkele belangrijke verbindingswegen: de weg van Antwerpen over Turnhout, Eindhoven, Weert en Roermond naar Keulen; de weg van Luik naar 's-Hertogenbosch. Deze wegen kwamen bij Eindhoven bij elkaar omdat op deze plek de Dommel makkelijk kon worden overgestoken.

Eindhoven werd in 1232 stadrechten verleend door de hertog van Brabant. Al in 1340 en waarschijnlijk al eerder, werd de stad voorzien van vestingwerken bestaande uit een gracht en aarden wal.

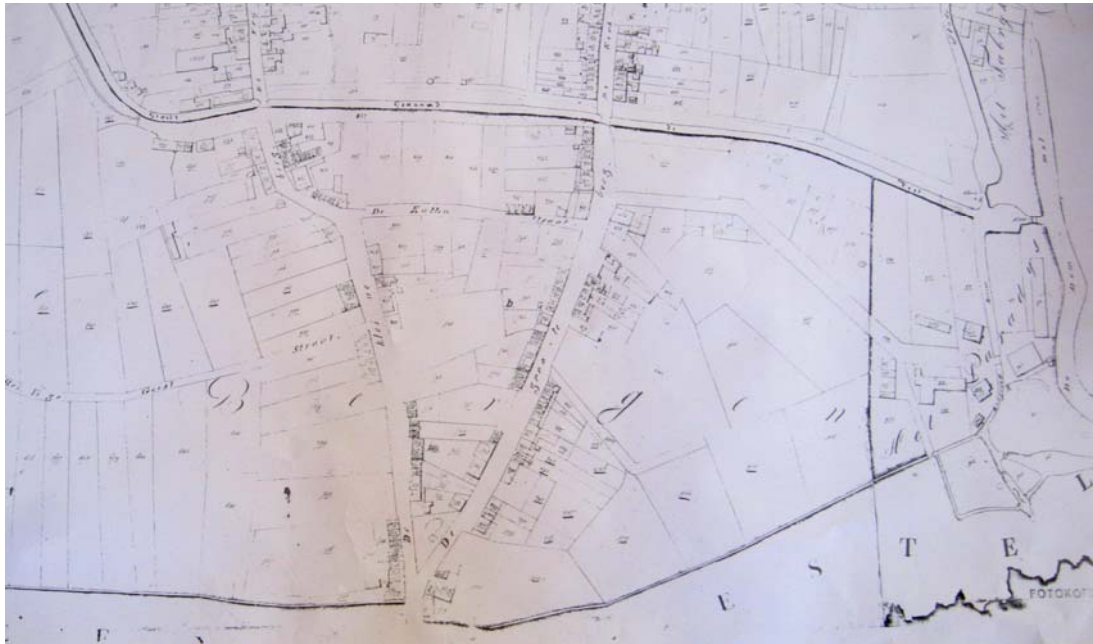
Afb. 4 Zestiende-eeuwse plattegrond van Eindhoven waarop de vestingwerken zijn afgebeeld.

Deze vesting heeft niet kunnen voorkomen dat de stad meerdere malen werd ingenomen. In 1486 en 1543 vielen de Gelderse troepen de stad binnen. In de zestiende eeuw is de vesting enige tijd uitgebreid met een vijftal lunetten, poorten en een kasteel.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de stad regelmatig belegerd door afwisselend Staatse en Spaanse troepen. Het waren uiteindelijk de Spanjaarden die in 1583, na de belegering van Eindhoven, de vesting van de stad ontmantelden. De wallen werden geslecht en de grachten grotendeels met zand gedempt, waardoor alleen nog bescheiden sloten overbleven. Op een plattegrond die de belegering uit 1583 weergeeft (zie afbeelding 4), zijn de vestingwerken duidelijk herkenbaar.

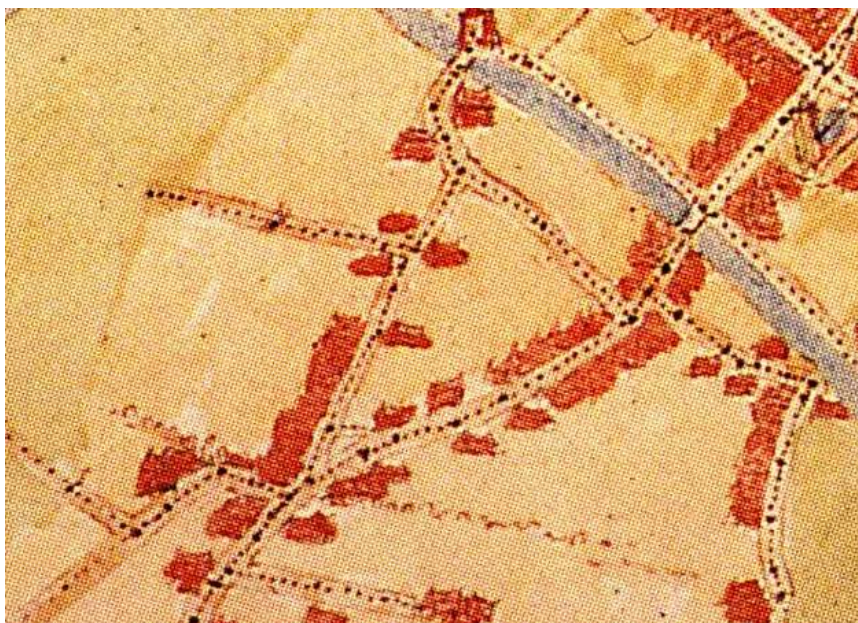
De oude kern is vandaag de dag nog herkenbaar aan het ringvormige wegennet, dat op de locatie van de oude omwalling en grachten is aangelegd.

De Bergen — Buiten de middeleeuwse vesting was sprake van een aantal buurten, die pal aan de voet van de fortificaties waren gelegen. Deze buurten waren ontstaan langs de voorname verbindingswegen van en naar de stad. In tegenstelling tot veel in de nabijheid gelegen steden als Roermond, 's-Hertogenbosch en Nijmegen, blijft deze middeleeuwse situatie van een vesting met aangegroeide bebouwing bestaan tot ver in de negentiende eeuw. Deze situatie is bijzonder en voornamelijk te danken aan het feit dat de vesting al in 1583 werd geslecht. In plaatsen waar de verdedigingswerken onder invloed van het almaar krachtiger en doeltreffender worden van het geschut, telkens moesten worden aangepast en er rond de stad zones werden aangewezen waar niets mocht worden gebouwd (zodat de vijand zich niet in de directe nabijheid van de stad kon verschansen), kon in Eindhoven bebouwing plaatsvinden in de directe nabijheid van de stad. Als we negentiende-eeuws kaartmateriaal bekijken, dan kunnen we ook opmerken dat de situatie nagenoeg ongewijzigd is ten opzichte van het beeld dat de kaart van Van Deventer schept.

Afb. 5 Kadastrale minuutkaart van Eindhoven, 1811-1832. Het beeld is nagenoeg ongewijzigd ten opzichte van de kaart van Van Deventer.

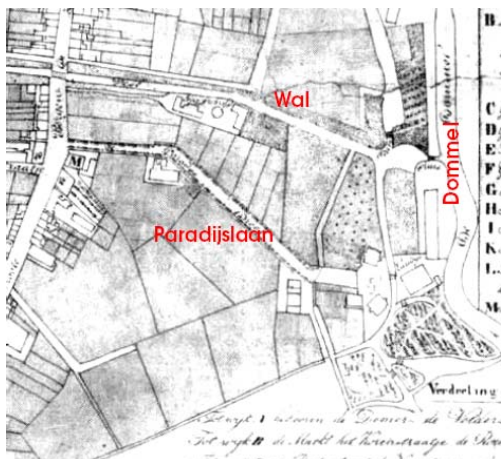
Als we de kaart van Van Deventer bekijken dan zien we dat er sprake is van een tweetal bebouwingslinten die zich tussen de splitsing van de Hoogstraat en de stadspoorten hebben ontwikkeld. Bij het samenkomen van de twee wegen is een driehoekig pleintje te zien.

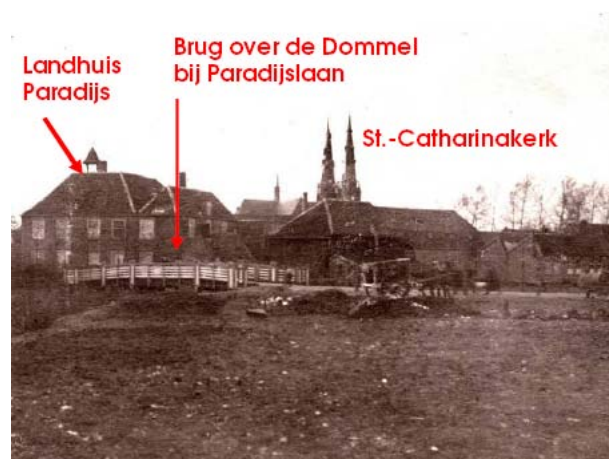
Afb. 6 Detail kaart Van Deventer, circa 1566. Even boven de splitsing van de Grote en Kleine Berg is een korte verbindingsweg zichtbaar.

3.1.3 Industriële ontwikkeling van Eindhoven

Het ontstaan van de industrialisatie — Tot ver in de negentiende eeuw bleef Eindhoven een bescheiden stadje, waar productiviteit met name plaats vindt in de vorm van huisnijverheid. Een van de eerste grote ondernemingen in Eindhoven was de textielonderneming van Smits en Janssen. In 1786 begonnen Johannes Smits en zijn zwager Antonie Janssen hun activiteiten als textielentrepreneurs. Ze kochten het zestiende-eeuwse landgoed Het Paradijs en vestigden hier een grootschalige textielonderneming die nog steeds in grote mate afhankelijk was van huisnijverheid. In paragraaf 3.2 wordt nader ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van deze onderneming.

Afb. 7 Detail van een plattegrond uit 1860. Op deze kaart is de textielfabriek van Smits, gelegen langs de Dommel op het landgoed Het Paradijs zichtbaar.

Afb. 8 Foto uit 1910 waarop het landhuis Het Paradijs (links) en de textielfabriek zichtbaar is. De foto is ongeveer genomen vanaf de huidige Jacob Catslaan.

Een belangrijke ontwikkeling voor de groei van Eindhoven was het gereedkomen van het Eindhovens Kanaal in 1846 en de spoorlijn in 1866. Deze infrastructurele werken, en de lage kosten van de arbeidskrachten ten opzichte van het westen, vormde een impuls voor de ontwikkeling van de industrialisatie. Vooral de sigaren- en textielindustrie zorgden voor een industriële opbloei van Eindhoven. Deze bedrijfstakken bestonden al veel langer in Eindhoven en omgeving, maar vonden voornamelijk plaats in de vorm van huisnijverheid. De oudste industriële complexen bevonden zich op het grondgebied van de aangrenzende gemeenten, met name langs de loop van de Dommel. In de tweede helft van de negentiende eeuw zien we ook een toename in de voor de tabaks- en textielindustrie toeleverende industrietakken zoals bijvoorbeeld lucifermakerijen. De industriële expansie kreeg een enorme impuls met de komst van de gloeilampenfabrieken van Philips in 1891.

Binnen De Bergen werd de industrie voornamelijk gevestigd tussen Het Paradijs en de Wal. In paragraaf 3.2 wordt dieper ingegaan op de industrie binnen het gebied.

De nieuwe industrieën zorgden voor een dagelijkse stroom van werknemers die vanaf de omliggende kernen naar de fabrieken kwamen gelopen. Deze werknemers kwamen uit het gehele land en vestigden zich juist in de omringende gemeenten, omdat de woonlasten hier een stuk lager waren dan in Eindhoven zelf. In deze gemeenten werd een groot aantal arbeiderswoningen gebouwd. De beter gesitueerden bouwden zelf een woning, meestal in de buurt van het centrum. Binnen het projectgebied De Bergen vond deze verburgerlijking van Eindhoven vooral plaats langs de oude uitvalswegen en langs de stadsgracht. Aan de Grote en Kleine Berg en langs de Keizersgracht en Wal werd een groot aantal voorname woningen opgericht. Een van de meest prominente woningen was de Villa Fens die tussen de Bergstraat en de Keizersgracht werd gebouwd. Hoewel de villa is afgebroken en het terrein momenteel dienst doet als parkeerterrein, is het koetshuis behouden.

Afb. 9 Foto circa 1900 van kapitale panden langs de Grote Berg, nabij de Keizersgracht.

Afb. 10 Foto uit 1903 van kapitale panden langs de Keizersgracht. Genomen in de richting van de Emmasingel.

3.1.4 De stadsuitbreiding in de tweede helft van de negentiende en begin twintigste eeuw

Kleinschalige uitbreidingen in De Bergen — De kadastrale hulpkaart van 1886 laat zien dat er binnen De Bergen op een aantal plaatsen op kleine schaal sprake is van nieuwe stroken bebouwing. De Bergstraat is in de loop van de negentiende eeuw bebouwd. Verder is in de Heilige Geeststraat een aantal bouwblokken opgericht. Het meest opvallend zijn echter de stroken bebouwing ten zuidoosten van de Grote Berg. Deze volumes staan op de locatie van de later gebouwde Don Boscoschool en de brandweerkazerne. Vreemd genoeg lijkt er geen sprake te zijn van wegen die de bouwblokken ontsluiten. Wanneer deze volumes zijn afgebroken is onbekend.

Afb. 11 Kadastrale hulpkaart van 1886. De stroken bebouwing die in de periode 1811-1832 (kadastrale minuutkaart) en 1886 zijn opgericht en (deels) nog bestaan zijn in blauw aangegeven. De stroken bebouwing in de rode ovals zijn in het begin van de twintigste eeuw afgebroken.

Aanleg van de Willemstraat — Als gevolg van de groei van Eindhoven in de tweede helft van de negentiende eeuw, ontstond de behoefte aan een betere en kortere verbinding met de omliggende gemeenten. In 1872 werd vanuit Strijp en Vessem gevraagd om een betere toegang van Strijp naar Eindhoven. Na dertien jaar werd in 1885 de Willemstraat opgeleverd. De naam werd in 1884 al door de gemeenteraad vastgesteld. Vanwege de voorname huizen die dan al langs het voltooide deel van de

straat waren gebouwd, werd deze vernoemd naar de toenmalige koning, Willem III. Omdat de straat door het beekdal van de Gender liep, was de aanleg een moeilijke en kostbare onderneming. Het tracé moest worden opgehoogd en er moest een brug en overweg komen. Langs deze weg werd een groot aantal kapitale panden opgetrokken in eclectische stijl. Een klein deel van deze oorspronkelijke bebouwing is nog bewaard gebleven.

Uitbreiding op particulier initiatief — Eindhoven was door het succes van de industrialisatie een van de snelst groeiende middelgrote steden van het land en uitbreiding was noodzakelijk. De eerste pogingen tot een planmatige invulling van de aanwezige ruimte werden hierdoor niet door de gemeente maar door particuliere initiatiefnemers ondernomen.⁴ Onder industriële groei groeide de onvrede over de gang van zaken in de stad. De woningnood in de randgemeenten en Eindhoven was groot. Er was vooral een tekort aan goedkope woningen en veel van de bestaande woningen verkeerden in een slechte staat. In 1898 werd de *Vereniging Eindhoven Vooruit* opgericht door een aantal vooraanstaande Eindhovenaren. Zij wilden niet alleen arbeiderswoningen bouwen maar ook een ambachtsschool, een huishoudschool en een gemeentelijke H.B.S. Daarnaast speelden zij een belangrijke rol in de ontwikkeling van de openbare voorzieningen, waaronder het elektriciteitsnet.

De Woningwet 1901 — Het particulier initiatief was echter niet genoeg om de erbarmelijke woonomstandigheden voor de vele arbeiders die werk hadden gevonden in de Eindhovense industrie op te lossen. Om een eind aan de slechte huisvestingssituatie van arbeiders in heel Nederland te maken, werd in 1901 de *Woningwet* ingevoerd. Deze wet had als doel dat de overheid voorwaardenscheppend kon optreden bij de stedenbouwkundige uitleg en bouwkundige invulling van het land. Door middel van voorfinanciering werd het mogelijk gemaakt de volkshuisvesting voor arbeiders systematisch van de grond te tillen. De oprichting van talloze woningcorporaties was het gevolg.⁵ De regering hoopte door middel van deze wet particuliere grondspeculatie tegen te gaan en de woonomstandigheden in de steden te verbeteren.

De aanleg van het gebied tussen de Willemstraat en Kleine Berg — In Eindhoven wordt de Woningwet pas in 1910 daadwerkelijk toegepast. Tot die tijd zijn het nog particuliere maatschappijen die verantwoordelijk zijn voor de aanleg van nieuwe wijken. Enkele voorbeelden hiervan zijn de *Bouwmaatschappij Eindhoven* en de in 1903 opgerichte *N.V. Grondmaatschappij Eindhoven* die zich als exploitatiebedrijf op de bouwmarkt begeven. Laatstgenoemde richt zich meteen op het gebied tussen de in 1885 opge-

⁴ Van Oorschot 1982, pp. 28-29.

⁵ Rackham, D & Hellenberg Hubar, B. van, *De Sjoarkolonie te Sittard; waardenstellend onderzoek*. Deze kolonie was gebouwd in opdracht van een dergelijke wooncorporatie waarbij werd gezorgd voor een goede huisvesting van de arbeiders.

leverde Willemstraat en de Kleine Berg. In 1904 wordt grond opgekocht en worden het Wilhelminaplein, de Prins Hendrikstraat, de Sint Catharinastraat en de Burgemeester Smitsstraat aangelegd. Langs het plein en de Prins Hendrikstraat liggen de eerste bouwterreinen. Op onderstaande kaart van de aanwezige bouwterreinen kunnen we duidelijk zien hoe de nieuwe stadsuitbreiding was ingeklemd door de gemeenten Gestel en Strijp (zie afbeelding 14).

Het plein is bestemd voor de duurdere woningen en sluit hiermee aan op het voorname beeld van de Willemstraat. De smallere straatjes tussen het plein en de Kleine Berg zijn bedoeld voor middenstands- en arbeiderswoningen. Het gebied wordt aangeduid met de naam *Heilige Geest*, naar de historische straat die hier vanaf de Middeleeuwen liep en loopt. De eerste woningen in het nieuwe woongebied worden in 1905 opgericht.

Afb. 12 Foto van het Wilhelminaplein, circa 1910. Oorspronkelijk was er sprake van een geheel open terrein.

Afb. 13 Foto van het Wilhelminaplein (richting Willemstraat), circa 1930. Het plein is ondertussen geplaveid en voorzien van bomen.

Aan de hand van een aantal kaarten uit het begin van de twintigste eeuw, kunnen we een beeld schetsen van de ontwikkeling van de wijk. Op de plattegrond met de aanduiding van de bouwterreinen kunnen we opmaken hoe de wijk oorspronkelijk was opgesteld.

Afb. 14 Plattegrond waarop de nieuwe bouwterreinen ten noorden van de Kleine Berg zijn aangegeven, 1904.

De datering van deze kaart is aan de hand van het ontbreken van de straatnamen te dateren in 1904, meteen na aankoop van de percelen, maar voor de naamgeving van de straten in 1905. Op deze tekening zijn het Wilhelminaplein, de Prins Hendrikstraat, de Sint Catharinastraat, de Smitsstraat en een parallelweg aan de Smitsstraat zichtbaar. Opvallend is de knik van de Sint Catharinastraat nabij de Smitsstraat. Dit heeft vermoedelijk te maken met het aansluiten van de weg op de Kleine Berg, waarbij rekening moest worden gehouden met de bestaande (op de tekening zichtbare) bebouwing.

Afb. 15 Detail van een plattegrond van Eindhoven, 1910.

Een plattegrond uit 1910 laat zien dat de wijk is gegroeid en hiermee over de gemeentegrens heen is ontwikkeld. Aan het bestaande stratenpatroon zijn de Mauritsstraat (de begrenzing van de bebouwing), het oostelijk deel van de Julianastraat, de Oranje-

straat (doorlopende tot de Julianastraat) en het oostelijk deel van de Anna van Egmondstraat zichtbaar. Verder valt op dat de op de eerste tekening geprojecteerde parallelweg aan de Smitsstraat is verdwenen. De Mauritsstraat heeft in 1910 nog geen functie als doorgaande verbindingsweg en eindigt in het zuiden op de Willem de Zwijgerstraat.

Veranderingen in het historische hart van De Bergen — In het historische deel van de wijk, De Grote en Kleine Berg en de Bergstraat, is er sprake van een meer organische ontwikkeling. Na 1870 is als gevolg van de industrialisatie een geleidelijke statusverhoging van met name de Grote en Kleine Berg merkbaar. Zoals al opgemerkt, wordt een groot aantal voorname huizen in deze straten opgericht, met name nabij het centrum. Deze grote panden vervangen de veelal kleinschalige huisjes die voorheen op deze plaatsen stonden. Ook langs de Keizersgracht en Wal is een verrijking van het straatbeeld zichtbaar. De Bergstraat die tot de negentiende eeuw onbebouwd is gebleven, wordt geleidelijk aan ook volgebouwd. Niet alleen direct langs de straat, maar ook op het terrein achter de panden (tussen Kleine en Grote Berg en Bergstraat), worden volumes opgetrokken, waaronder de lucifersfabriek van Mennen en Keunen.

Afb. 16 Foto van de Grote Berg, circa 1900. Uit deze foto blijkt dat langs de straat voornamelijk kleinschalige bebouwing stond. In het gedeelte nabij de Keizersgracht stonden kapitale panden (rode pijl). Zie ook afb 9.

Industrialisatie in het gebied ten zuiden van de Grote Berg — Het gebied ten zuiden van de Grote Berg heeft een veel grootschaliger karakter. Industrie was in dit gebied volop aanwezig, met name langs de Dommel (tussen de Paradijslaan en de Wal) en aan de Luciferstraat. Behalve deze industriële complexen, bood het terrein ook plaats aan het in 1877 geopende Sint Catharinakerkhof. Het begin van de Paradijslaan, tussen de Grote Berg en Zwembadweg wordt gekarakteriseerd door een aantal historische panden. Deze hebben veelal een utilitaire functie, zoals het kazernecomplex en de voormalige brandweergarage op de hoek met de Grote Berg en het waaggebouw op de hoek met de Waagstraat.

3.1.5 Het Algemeen Uitbreidingsplan 1918 en de invloed op De Bergen

In artikel 28 van de Woningwet 1901 werd verordend dat grote of snel groeiende steden een *Uitbreidingsplan* moesten ontwerpen, waarin de aanleg van de infrastructuur werd vastgelegd. Ook in Eindhoven werd vooruitlopend op de annexatie van de omliggende gemeenten een dergelijk plan uitgevoerd. De opdracht wordt verleend aan L.J.P. Kookken, de stadsarchitect van Eindhoven, en J.Th.J. Cuypers.

De door Cuypers en Kookken toegepaste manier van stedenbouwkundige opzet, waarbij voortdurende afwegingen werden gemaakt over schoonheidseisen van de architectuur, welzijnseisen, et cetera wordt '*culturalistische stedenbouw*' genoemd. Bij de ontwikkeling van hun plannen liet het duo zich leiden door de ideeën van een tweetal stedenbouwkundigen: Camillo Sitte en Ebenezer Howard.

Camillo Sitte — Sitte (1843-1903) was voorstander van een zogenaamde natuurlijke methode van stedenbouw. Hij respecteerte de historisch gegroeide stad en iedere nieuwe ontwikkeling moest op een harmonieuze wijze in de bestaande situatie worden ingepast. De stedelijke ruimte moest een gecomponeerd tafereel vormen, waarin alle onderdelen op elkaar werden afgestemd: het grondplan, de architectuur van de afzonderlijke gebouwen, de monumenten in de openbare ruimte en het stedelijk groen. Stedenbouw en architectuur moesten als één geheel worden gezien en een *Gesamtkunstwerk* vormen. Om dit te bereiken moest worden gezocht naar een integrale stedelijke esthetiek, naar een opvatting over de ruimtelijke compositie van woningplattegrond tot aan de stad, kortweg op alle schaalniveaus.⁶ Het intieme karakter van oude pleinen en een middeleeuws of renaissancestisch, asymmetrisch aangelegd stratenpatroon kreeg zijn voorkeur omdat dit was toegespitst op de menselijke maat.⁷ Deze manier van stedenbouw, waarbij asymmetrie, geslotenheid en kleinschaligheid kernbegrippen waren, resulteerde in een '*schilderachtig*' geheel. Alleen in een dergelijk ruimtelijk kader kon de bebouwing ervaren worden en zeggingskracht krijgen.⁸

Ebenezer Howard en de tuinstad — Veel van Sittes ideeën sloten goed aan bij de tuinstadgedachte die de Engelsman Ebenezer Howard in 1898 had uitgewerkt in zijn werk *Tomorrow, a peaceful path to real reform* (in 1902 heruitgebracht onder de naam *Garden cities of tomorrow*).⁹ Ook in Nederland had het idee van de tuinstad in het begin van de twintigste eeuw voeten aan de grond gekregen.

⁶ Geurten & Hereijgers 2004, p.23. De auteurs introduceren als equivalent voor het Duitse begrip *Gesamtkunstwerk* in relatie tot de stedenbouw het begrip 'Gebonden stadsesthetiek'.

⁷ www.foliacivitas.nl/pdf/fofia01_57.pdf. (weekblad voor de Universiteit van Amsterdam), p.9.

⁸ www.odin.let.rug.nl/~kastud/wien/tekst/w_sitte.htm.

⁹ www.britannica.com; Korthals Altes, H.J., *Tuinsteden, tussen utopie en realiteit*, Bussum 2004, p.10.

De ideeën van Ebenezer Howard waren bepalend voor de ontwikkeling van de tuinsteden in Nederland. Hij sprak over complete tuinsteden, waarbij sprake was van een zelfvoorzienende gemeenschap met een uitgekiende zonering van woon-, werk- en groenzones. De bedoeling was om de voordelen van stad en dorp te combineren. De bebouwing van deze 'steden' bestond uit woningbouw geïnspireerd op traditionele Engelse landhuisjes (cottages). Het tuinstad-idee van Howard werd in de door hem gewenste vorm in Nederland nooit uitgevoerd. Bij veel nederzettingen die in de eerste decennia van de twintigste eeuw ontstonden werd wel aanzienlijk geput uit Howards gedachtegoed. Het grote verschil lag in de grootschaligheid van de wijken. Howard sprak over een stedelijk concept, terwijl de ontwikkelde projecten zijn gebouwd als een kleinschaligere tuindorpswijk, een 'anti-stedelijk' concept.¹⁰

In Eindhoven was de typologie van het tuindorp onder andere al toegepast bij het in 1910 gebouwde en aangelegde Philipsdorp, waarbij ook Kookken betrokken was.

*Algemeen Uitbreidingsplan 1918*¹¹ — Cuypers en Kookken zijn geïnspireerd door het tuinstad-idee bij hun ontwerp voor het uitbreidingsplan. De stad Eindhoven gaf daartoe de aanleiding. Er was veel natuurschoon direct buiten het stadsgebied en in de beekdalen tussen de radiale hoofdstructuur. Het idee van de tuinstad was gebonden aan de functiesplitsing, enerzijds de huisvesting ten behoeve van de industriearbeiders, anderzijds het ordenen van de fabrieken, gescheiden van het wonen, waarvoor speciale sectoren werden aangewezen. Dit in tegenstelling tot de periode vóór 1920, waarin men ziet dat in één sector van de stad zowel fabrieken als woningen konden worden gepland. Het ontwerpuitgangspunt leidde tot een duidelijke scheiding van functies; het wonen zou in groene gebieden moeten plaatsvinden en in verschillende klassen worden geordend. Volkswoonbuurten zouden een overgang moeten vormen van de villaparken naar de industriegebieden (fundamenteel anders dan idee van Howard); openbare voorzieningen moesten centraal in de wijk gesitueerd worden en goed bereikbaar zijn. Het industriële gebied tussen de Paradijslaan en het Stratumseind werd aangeduid als verzamelplaats voor centrale stadsfuncties als stadhuis, concertgebouw en politiebureau; bij de ontworpen haven van Strijp zou een nieuw industriegebied komen. De haven van het Eindhovens Kanaal zou worden uitgebreid en de bestaande havenkom gedempt. Verdere uitbreiding van de industrie in het centrum moest worden vermeden.

Door een planmatige opzet met twee ceinturbanen, een binnenceintuurbaan op één kilometer van het centrum en een buitenceintuurbaan op twee kilometer van het

¹⁰ Korthals Altes 2004, p.90; Rackham D. & Hellenberg Hubar, B. van 2004. In het onderzoek naar de Sittardse Sjoeparkolonie wordt het concept van het tuindorp uitvoerig behandeld.

¹¹ Beekman, P., *Eindhoven, stadsontwikkeling 1900-1960*, Mierlo 1982, pp. 25-35.

centrum, ontstond er een soort spinnenwebpatroon, waarbij de veelal bestaande historische verbindingswegen via de twee ringbanen met elkaar werden verbonden. Opvallend was de aandacht voor groen- en ontspanningsvoorzieningen, waarbij vooral werd geprofiteerd van bestaande landschappelijke elementen. Van cruciaal belang was het beekdal van de Dommel, dat als een parkachtige zone in de nieuwe stedelijke structuur was opgenomen en buiten de bebouwde kom in het omringende landschap opging.¹²

Het plan van Cuypers en Kooen heeft nooit gefunctioneerd als concreet uitbreidingsplan, maar heeft vooral gediend om de annexatie van 1920 te begeleiden. De grote verdienste ligt met name in de bijdrage aan het ontstaan in een visie op het geheel van Eindhoven. Met het plan wordt een begin gemaakt met het ontwikkelen van functiegebieden, zoals gebieden voor wonen, recreatie en industrie. Het wonen van de fabrieksarbeiders nabij de fabrieken was echter moeilijk los te laten, waardoor de tuinstadgedachte met name was bestemd voor de 'betere woningbouw'.

Uitbreidingsplan 1921 — In 1921 wordt een definitief uitbreidingsplan ontworpen door directeur van Gemeentewerken, G.C. Kools, in grote lijnen geïnspireerd op het plan van Cuypers en Kooen. De ringbanen (de tangenten tussen het radiale wegennet) neemt hij over. Een belangrijk thema voor Kools is de verkeersafwikkeling in het centrum. Om zorg te dragen voor een betere aansluiting met de omliggende buurten, heeft Kools in zijn plan een aantal nieuwe wegen geprojecteerd. Één van deze nieuwe verbindingen heeft betrekking op De Bergen. Om de relatie met Gestel te verbeteren, wordt de Kleine Berg doorgetrokken naar de Rechtestraat (over het Krabbendampad). Deze aansluiting zou in het verlengde van de Kleine Berg over het huidige Terrein Fens hebben gelopen. Hoewel deze maatregel tot lang na het uitbreidingsplan werd geopend (keert terug in het Wederopbouwplan), is deze nooit uitgevoerd. De afbraak van Villa Fens houdt wel rechtstreeks verband met de aanleg van deze weg.

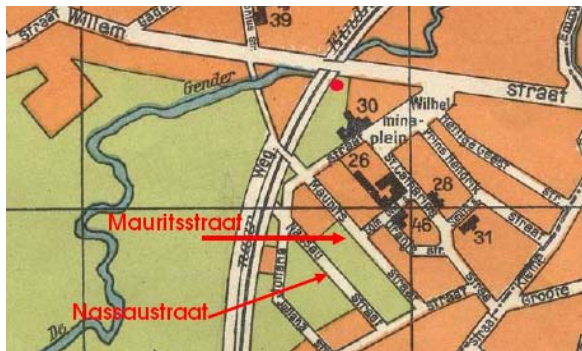

Afb. 17 Overzicht van de in het uitbreidingsplan van Kools geplande verkeersmaatregelen. Nummer 2 duidt de geprojecteerde verbinding tussen de Kleine Berg en Rechtestraat aan.

¹²

Andela, G., Tedder, K., *Cultuurhistorisch onderzoek Dommelplantsoen*, Rotterdam 2007, p. 9.

De Bergen was tegen deze tijd al grotendeels stedenbouwkundig ontwikkeld, waardoor de typologie van de wijkopbouw hier weinig invloed heeft gehad. Een plattegrond uit 1926 (afbeelding 18) laat zien dat, vergeleken met de plattegrond uit 1910 (afbeelding 15) binnen De Bergen een aantal kleine wijzigingen heeft plaatsgevonden. De Anna van Egmondstraat is doorgetrokken tot de Mauritsstraat en de Oranjestraat is ingekort tot de Anna van Egmondstraat (Charlotte de Bourbonhof volgt het verloop van deze oorspronkelijke weg). Vermoedelijk is laatstgenoemde het gevolg van de bouw van de Ambachtschool op deze locatie.

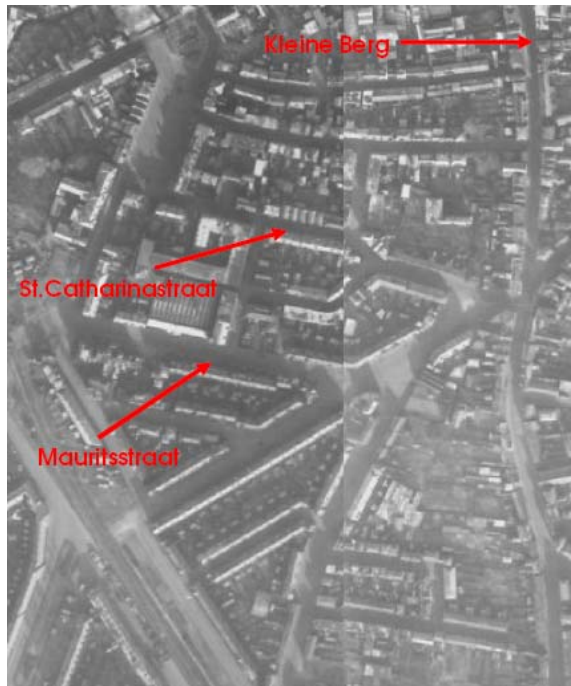

Afb. 18 Detail van een plattegrond van Eindhoven, 1926.

De kaart uit 1926 laat zien dat de ontwikkeling van het stedelijk weefsel in westelijke richting is doorgezet (Gestel was in 1920 door Eindhoven geannexeerd) tot aan de spoorlijn. De Willem de Zwijgerstraat, die als zodanig al zichtbaar is op de zestiende-eeuwse plattegrond van Jacob van Deventer (1560), vormt de hoofdas van deze wijk. De Julianastraat is aan de westzijde van de Mauritsstraat, parallel aan het spoor doorgetrokken tot aan de Willem de Zwijgerstraat. Verder is de Nassaustraat aangelegd. Het beeld dat op de kaart van 1926 wordt geschetst, toont een samenhangende wijk (alleen al wat betreft toponymie). Als zodanig is dit een van de eerste grensoverschrijdende buurten, na de annexatie van de omringende gemeenten door Eindhoven.

De stedenbouwkundige samenhang blijkt ook duidelijk uit een luchtfoto uit 1944.

Afb. 19 Luchtfoto van De Bergen, 1944. Op deze luchtfoto is duidelijk zichtbaar dat de wijk ten westen van de Kleine Berg oorspronkelijk ten oosten van de Mauritsstraat doorliep.

Een belangrijke verandering die wel in navolging van het plan Kools plaatsvond, was het dempen van de grachten en vesten ten behoeve van de aanleg van een kleine ringbaan en het ontwikkelen van een bestuurlijk en cultureel stadscentrum op het gebied van de 'Studentenwei', het gebied waar tegenwoordig onder andere het stadhuis en het Van Abbemuseum is gelegen.¹³

Het dempen van de grachten bracht niet alleen meer ruimte voor verkeersvoorzieningen, maar ook een oplossing voor het steeds bevuilde water. Door de technische ontwikkelingen op het gebied van riolering kon men in 1926 gaan beginnen met het dempen van de grachten. De Emmasingel en de Keizersgracht werden als eerste gedempt in 1926. Deze waren relatief eenvoudig omdat zij slechts een overloopfunctie hadden.

Door het dempen van de gracht kregen de Keizersgracht en de Wal een geheel nieuwe, en meer stedelijke uitstraling. De barrière van het water was verdwenen en daarvoor in de plaats waren stadsstraten ontstaan met nieuwe mogelijkheden voor

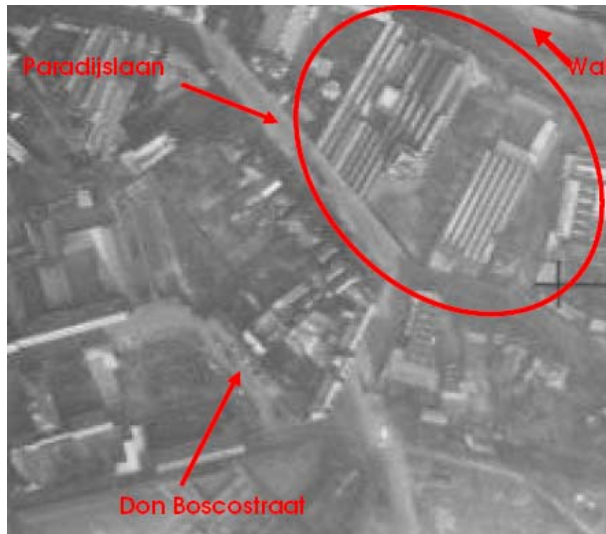
¹³ Beekman 1982, pp. 53-54.

het situeren van stedelijke functies. Een van de eerste gebouwen langs de nieuwe 'stadsstraat' was het gebouw van het Eindhovens Dagblad, op de hoek met de Kleine Berg. Het dempen van de grachten en vesten had echter ook gevolgen voor de reeds bestaande panden langs de Keizersgracht. De villa's, gelegen in een kleine tuin en via een brug over het water bereikbaar, kwamen door de ingreep ineens meteen aan de straat te liggen. De villa Keizersgracht 8 is een voorbeeld van een pand dat tegenwoordig aan de straat ligt, maar oorspronkelijk van de Keizersgracht was afgezonderd door een waterloop en bomenrij.

Afb. 20 Briefkaart uit 1918 waarop de Keizersgracht is afgebeeld. Deze ingekleurde foto laat zien dat er sprake was van een brede waterloop die middels een bomenrij van de weg werd gescheiden. Links is het koor van de Sint Catharinakerk zichtbaar.

Met betrekking tot de industrie in het gebied (en Eindhoven in het algemeen) kon Kools zijn ideaal niet waarmaken. Hij wilde, evenals Cuypers en Kooken de uiteenlopende functies van de stad op verschillende plaatsen onderbrengen. Dit betekende onder andere de industrie elders huisvesten. Het werd echter al snel duidelijk dat de industrie niet uit het centrum kon worden verplaatst. Dit betekende voor het gebied De Bergen dat de industrie tussen de Paradijslaan en Wal blijft bestaan en het ideaalbeeld van een functiescheiding tussen werk, wonen en recreatie niet optimaal kan worden gerealiseerd. Op historische foto's blijkt ook dat de industrie nog tot na de oorlog in De Bergen is gevestigd.

Afb. 21 Luchtfoto uit 1944 waarop de grootschalige industriële bebouwing tussen de Paradijslaan en de Wal duidelijk zichtbaar is (rechts in de cirkel ligt de melkfabriek).

Behalve het aanleggen van wijken in een groene omgeving aan de rand van de stad, wordt ook het groen naar de stad gehaald.¹⁴ Kools volgt hierbij de ideeën van Cuypers en Kooen om de Dommelzone als groene long van 'Groot-Eindhoven' te laten functioneren. In de stad worden plantsoenen en een groot wandelpark aangelegd. Met het Uitbreidingsplan kreeg groen een vaste plaats in het stedenbouwkundig plan, niet alleen om esthetische redenen, maar ook om opvoedkundige en recreatieve factoren. Voor de aanleg van deze openbare groengebieden werd met grote regelmaat een beroep gedaan op tuinarchitect D.F. Tersteeg. Tersteeg werkte in de zogenaamde architectonische stijl, waarbij bebouwing en tuin als een *Gesamtkunstwerk* werden gezien. Door het gebruik van gemetselde bakstenen muren, trappen en pergola's en de toepassing van ruimtelijke verbindings- en symmetrieassen, moesten deze elementen een samenhang creëren met de aanwezige bebouwing. Met deze stijl werd afstand genomen van de tot dan toe op grote schaal toegepaste schilderachtige en romantische landschapstijl (en afgeleiden hiervan zoals de Gardeneske stijl en de Gemengde tuinstijl).

Gelet op het geplande villapark Den Elzent ten westen van het toekomstige stadspark, werd ernaar gestreefd de oevers van de rivier te verfraaien, waardoor niet alleen een mooie wandelroute werd gecreëerd, maar ook een aantrekkelijke woonomgeving voor de toekomstige bewoners. In 1926 werd D.F. Tersteeg verzocht een ontwerp te maken voor de inrichting van het terrein langs de Bilderdijklaan en de Jacob Catslaan. Opvallend genoeg heeft het plan een sterk landschappelijk karakter, gekenmerkt door een licht slingerend padennetwerk, met asymmetrische knooppunten van paden en de plaatsing van bossages en solitaire bomen, waardoor de wandelaar met het

■

¹⁴ Andela 2004, pp. 19-21, Andela 2007.

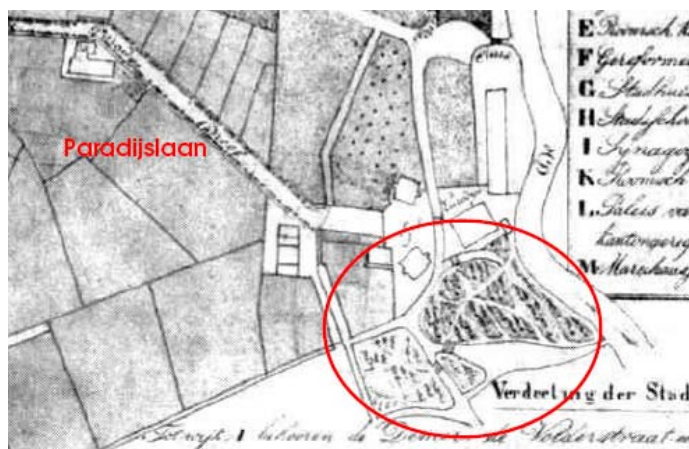
volgen van het pad telkens door nieuwe vistas wordt verrast. Vermoedelijk paste hij deze stijl hier vanwege het smalle karakter van de groenstroken en het meanderende karakter van de Dommel toe.

Binnen deze weinig architectonische aanleg heeft Tersteeg toch een aantal voor zijn oeuvre karakteristieke elementen verwerkt. De paden komen op sommige knooppunten symmetrisch bij elkaar en vanaf het hoofdpad lopen enkele korte rechte paden naar het aangrenzende stratenpatroon. De samenhang van het park werd verder benadrukt door het beplantingsschema van boomgroepen en solitaire bomen en van heester- en bloemvakken, die ter begeleiding van een wandelpad of op belangrijke plekken dikwijls in symmetrische composities waren gerangschikt. Bij de aansluitingen van het hoofdpad op de kruisende straten lagen aan weerszijden veelal heestergroepen om de entree tot het gebied te richten en begeleiden en de afwisseling van besloten en open plekken te versterken. Verspreid over het park werden enkele bakstenen elementen opgericht, zoals een halfronde gemetselde bank.

Aan de overzijde van dit Dommelpantsoen werd in 1930 het later zo genoemde Anne Frankplantsoen aangelegd. Dit park aan de noordwestelijke zijde van de Dommel werd eveneens door Tersteeg ontworpen. Een deel van dit park ligt in de parktuin van het voormalige landgoed Het Paradijs. Deze tuinaanleg is op de plattegrond van Eindhoven uit 1860 zichtbaar. Tersteeg heeft een aantal oude bomen uit de tuin behouden en geïncorporeerd in het nieuwe plantsoen.

Afb. 22 Dommelpantsoen kort na de aanleg, circa 1920. De rode pijl geeft de brug van de Paradijslaan over de Dommel weer.

Afb. 23 Detail van de plattegrond van Eindhoven (1860) waar, meteen ten zuiden van het landhuis Het Paradijs een tuin in landschapsstijl, herkenbaar aan het meanderend padennetwerk, is gelegen (rode cirkel).

Het park werd aan de noordzijde begrensd door een groot open terrein. Op deze locatie staat tegenwoordig het TD-gebouw (het gebouw van de Technische Dienst). Een foto uit 1952 laat zien waartoe het plein toentertijd diende: een grote weide, open naar de Edenstraat en aan de overige zijden omzoomd door bomen (en aan de zuidzijde het plantsoen). De foto laat meteen ook zien hoe de weide functioneerde: een ontmoetingsplek voor de Eindhovenaren waar grootschalige evenementen konden worden georganiseerd, in dit geval een circus. In de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw functioneerde het gebied als akkerland en maakte deel uit van het goed Het Paradijs. Op de kaart van 1860 (afbeelding 23) is duidelijk dat dit hele gebied een agrarische functie had.

Afb. 24 Foto uit 1952 van het latere Frederik van Eedenplein.

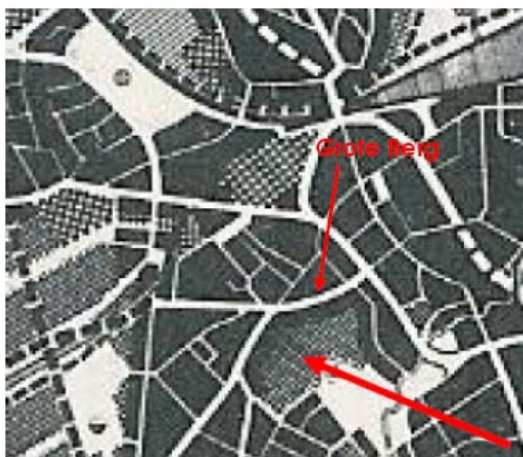

Afb. 25 Luchtfoto uit 1944 van het latere Frederik van Eedenplein (links ligt het kerkhof).

Gezien de visuele afsluiting van het grote perceel door een bomenrij en het niet aansluiten van het padennetwerk op het Anne Frankplantsoen, is het onwaarschijnlijk dat deze 'speelweide' een integraal deel uitmaakte van het plantsoen en vormt het in haar verschijningsvorm in 1952 geen aantrekkelijke verpozingsruimte.

Ook het oostelijk deel van het Gebroeders Hornemannplantsoen werd door Tersteeg aangelegd. Het inrichtingsplan maakte deel uit van een ontwerp van Tersteeg voor een plantsoenaanleg rond de Gemeentelijke Bad- en Zweminrichting op deze locatie (het zwembad was aangelegd op het grote grasveld van het huidige plantsoen en deels op de locatie van het later verlengde tracé van de Edenstraat). Tot het gebied behoorde de oostelijke oever langs de Jacob Catslaan (vanaf de Jan Smitzlaan) en de nog aan te leggen Ruusbroecstraat. In tegenstelling tot het Dommelparkplantsoen en het Anne Frankplantsoen waren hier geen formele elementen. Aan de oostzijde moest de beplanting vooral het zicht op de belendende achtertuinen wegnemen, terwijl een smalle strook tussen wandelpad en de beek de ruimte bood voor een losse groepering van bomen, bestaande uit treurwilgen, populieren en treurbeuken. Deze aanleg was geen lang leven beschoren. Het bad werd opgeheven nadat in 1931 de IJzeren Man, een zwemgelegenheid in het noorden van de stad, werd geopend.¹⁵

Algemeen Uitbreidingsplan De Casseres (1930) — Op de kaart van het uitbreidingsplan van de stedenbouwkundige J.M. de Casseres, kunnen we een beeld krijgen van de ontwikkeling van De Bergen in de jaren dertig. Hieruit kunnen we opmaken dat het gebied ten zuiden van de Grote Berg en ten westen van de Paradijslaan nog onbebouwd is en is aangemerkt als 'ontworpen bebouwing'.

Afb. 26 Plan De Casseres met detail van De Bergen. Het gearceerde gebied geeft 'ontworpen bebouwing' aan (rode pijl). Het betreft het gebied zuidoostelijk van de Hoogstraat en Grote Berg.

Afb. 27 Luchtfoto uit 1944 waarop het gebied rond de Deken van Somerenstraat en Don Boscostraat is afgebeeld. De bebouwing uit de jaren dertig is zichtbaar, evenals de open ruimte ten noordwesten van de Deken van Somerenstraat (rode cirkel).

¹⁵ Andela 2007, p. 15.

Binnen dit deel van De Bergen wordt in de jaren dertig een aantal grootschalige complexen opgericht, waaronder de Don Boscoschool, het gezellenhuis en het Instituut Sint Marie. Langs de Don Boscostraat en het oostelijk deel van de Zwembadweg wordt verder een woningblok geplaatst. Het gebied ten noorden van de Grote Berg is al volledig ontwikkeld. Voor het overige heeft het plan uit 1930 geen tot weinig invloed op het gebied De Bergen.

3.1.6 Ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw

Eindhoven wordt tijdens de Tweede Wereldoorlog twee maal getroffen door grootschalige luchtaanvallen, waarbij een groot aantal panden wordt verwoest. In De Bergen blijft de schade echter beperkt. Na de oorlog begint een periode van wederopbouw en stadsuitbreiding. In zijn uitbreidingsplan van 1946 schenkt ir J.A. Kuiper zowel aandacht aan de toekomstige woonwijken als aan de binnenstad.

Binnen het projectgebied is een bijzonder element dat opvalt. In het uitbreidingsplan van Kuiper worden de Mauritsstraat en de Edenstraat als doorgaande verbindingsweg aangeduid, die het noorden van Eindhoven via de Fellenoord met het zuiden (Aalst en Valkenswaard) verbindt. Deze verbinding wordt uiteindelijk in 1960 uitgevoerd. Tot dat moment eindigde de Mauritsstraat op de Willem de Zwijgerstraat en begon de Edenstraat vanaf de Hoogstraat. Met het veranderen van het karakter van de Mauritsstraat wordt de woonwijk in twee delen gesplitst. Verder verandert ook het karakter van de Willem de Zwijgerstraat ten oosten van de Mauritsstraat. Waar voorheen sprake was van een weg kort langs de bebouwing, is nu een plein ontstaan.

De Edenstraat wordt in het plan met een scherpe bocht verbonden met de Doctor Schaepmanlaan en de Elzentlaan. Dit plan kon echter niet meteen worden uitgevoerd omdat hiervoor een nieuwe brug over de Dommel moest worden gebouwd. Toen de bouw hiervan in 1960 was voltooid, kon het oude plan van 1946 alsnog worden gerealiseerd.

Binnen het wijkdeel dat binnen de grenzen van het projectgebied valt, verandert na de oorlog weinig. Er is deels sprake van inbreiding en vervanging van bestaande bouw in de gevelwanden.

Ook in het gebied tussen de Grote en Kleine Berg is sprake van sporadische nieuwbouw en afbraak van bestaande gebouwen. In de jaren zestig werd Villa Fens afgebroken voor een geplande maar onuitgevoerde doorbraak.

Afb. 28 Wederopbouwplan (november 1946) van de binnenstad. Ook hier is de verbinding tussen de Kleine Berg en de Rechtestraat opgetekend. Verder is hier een aansluiting tussen Edenstraat en Mauritsstraat aangeduid (nr. 19). Langs het kerkhof is de Zwembadweg doorgetrokken tot de Keizersgracht en ingericht als brede boulevard. De Mauritsstraat is doorgetrokken tot de Willemstraat (nr.6) en ook verbonden met de Edenstraat.

Het Wederopbouwplan laat verder een tweetal, nooit uitgevoerde verbindingen zien. Vanaf de Edenstraat was, over de Zwembadweg, een brede boulevard naar de Keizersgracht en het Stadhuisplein geprojecteerd, waardoor de relatie van het centrum met De Bergen meer werd versterkt. Meer ingrijpend van aard was de geprojecteerde doorbraak, de zogenaamde 'Nieuwe Emmasingel', dwars door De Bergen om de Emmasingel rechtstreeks te verbinden met de Mecklenburgstraat. Deze ingreep zou een grote impact hebben gehad op de Heilige Geeststraat, de Prins Hendrikstraat en de Sint Catharinastraat: de wijk zou hierdoor in tweeën zijn gesneden. Daarnaast zou een deel van de Philipsfabrieken voor de wijzigingen aan de Emmasingel moeten worden aangepast of worden afgebroken.¹⁶

Tevens is in de jaren tachtig onder andere de bebouwing op het achterterrein van de voormalige lucifersfabriek van Mennen en Keunen aan de Bergstraat en het hoekcomplex op de kruising van Grote en Kleine Berg verdwenen. Op de locatie van de laatstgenoemde, evenals in de Prins Hendrikstraat en de Sint Catharinastraat zijn grootschalige appartementencomplexen opgetrokken. Deze straatbeeld overheersende toevoegingen hebben het historisch karakter van De Bergen aanzienlijk aangetast.

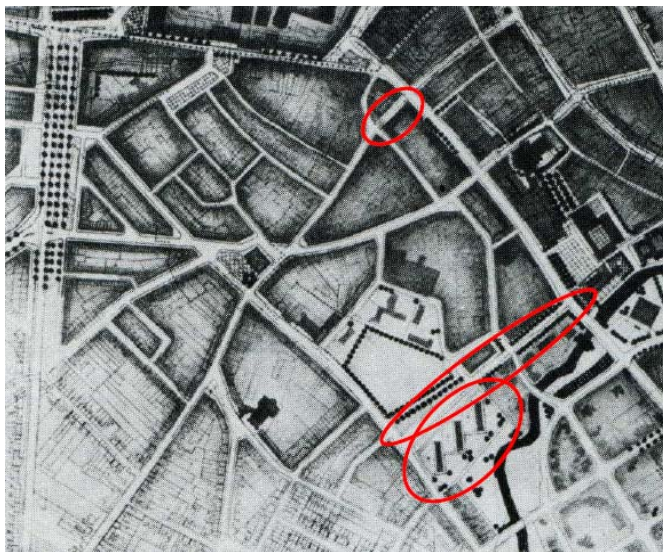
■

¹⁶ Beekman 1982, pp. 114-120.

Het gebied ten zuiden van de Grote Berg en langs de Keizersgracht en Wal ondergaat de grootste veranderingen, waarbij sprake is van de bouw van veelal grootschalige bouwprojecten als de brandweerkazerne, het kantoor van het Eindhovens Dagblad, het TD-gebouw en meer recent het Groot Paradijs. Dit massale karakter uit zich met name in brede, middelhoge complexen.

Het TD-gebouw vormt een solitair hoogbouwelement binnen het gebied. De grootschalige bebouwing sluit wat betreft massa aan op de architectuur aan de oostzijde van de Wal (onder andere het gemeentehuis en het Van Abbemuseum). Aan de westzijde wordt de impact op het kleinschalige karakter van de aangrenzende woonwijk beperkt door de aanwezigheid van het kerkhof en de dichte begroeiing van de plantsoenen langs de Dommel. Ook de impact van het hoge TD-gebouw is door de begroeiing en hoge bomen langs de weg, bescheiden. Op de Wederopbouwplannen van zowel 1946 als het latere Plan voor de Binnenstad uit 1949 is op de locatie van het TD-gebouw al hoogbouw geprojecteerd. In tegenstelling tot de uiteindelijk uitgevoerde huidige hoogbouw, was op deze plaats een drietal in zaagtandpatroon geprojecteerde volumes getekend.

Afb. 29 Plan voor de Binnenstad, 1949. Let op de drie volumes op de locatie van het huidige TD-gebouw. De doorbraak door De Bergen door de Nieuwe Emmasingel, is uit het plan verdwenen. De verbinding tussen Edenstraat en Keizersgracht is, evenals de verbinding tussen de Kleine Berg en de Rechtestraat, nog wel aanwezig.

Verder zien we een ontwikkeling in de wijze waarop tegen groen wordt aangekeken. Onder leiding van F. Fontaine, hoofd van de Afdeling Plantsoenen, komt een nieuwe visie op de inrichting van de Dommelzone. Men wilde een zo groot mogelijk deel van de zone behouden als natuurgebied: “het oeverlandschap van de Dommel en Tongelreep in dit grensgebied tussen stad en landschap is van waarde voor de

handhaving van het natuurlijk evenwicht tussen de stedelijke conglomeraat en het agrarisch en/of landschappelijk randgebied".¹⁷ Uitgangspunt in de jaren vijftig was om de bestaande beplanting zoveel mogelijk te behouden en uitsluitend aan te vullen met inheems botanisch verantwoorde vegetatie.

Het Lex en Edo Hornemannplantsoen, dat in 1952 aan de zuidzijde van de Jan Smitzstraat (tussen August Sniederslaan en Dommel) op het voormalige terrein van de Gemeentelijke Bad en Zweminrichting werd aangelegd, loopt vooruit op deze gedachte. Fontaine legde een park aan, dat bestond uit een grote speelweide met langs de randen enkele boomgroepen. Langs de rivier liep een pad dat de meander volgde. Enkele treurwilgen begrenzen het pad. Dit plantsoen wordt in 1960 doorsneden door de genoemde nieuwe verbinding over de Mauritsstraat, Edenstraat en Doctor Schaepmanlaan. Het is onduidelijk of Fontaine bij zijn ontwerp al rekening hield met de aanleg van de nieuwe verbinding, maar door de wijze waarop het plantsoen is aangelegd, valt de impact van deze weg mee.

Het oostelijke deel van het plantsoen, tussen Ruusbroeclaan, Jacob Catslaan en Dommel bleef bij de wijzigingen onaantast en is in haar huidige verschijningsvorm nog gelijk aan de situatie ten tijde van de aanleg door Tersteeg.

3.2 Industrie in De Bergen

In paragraaf 3.1 is al ter sprake gekomen hoe Eindhoven zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde tot een regionaal en zelfs landelijk industrieel centrum. In de beginjaren was het voornamelijk de textiel- en tabaksindustrie, evenals de aanverwante bedrijfstakken, die op grote schaal werden uitgeoefend in Eindhoven. In 1891 werd Philips aan de Emmasingel gevestigd. Met de komst van deze gloeilampenfabriek kwam de ontwikkeling van Eindhoven, zowel industrieel als stedenbouwkundig in een stroomversnelling. Ook in De Bergen was voorheen sprake van industriële activiteiten. Deze waren geconcentreerd in het gebied langs de Dommel, tussen de Paradijslaan en Wal. Maar ook elders in het gebied was industrie gevestigd, waaronder een bierbrouwerij en lucifersfabriek in de Bergstraat en een lucifersfabriek in de Luciferstraat. Het overgrote deel van de in dit gebied aanwezige industriële bebouwing is vandaag de dag verdwenen. Zoals in de vorige paragraaf besproken, zorgde de aanwezigheid van deze grote complexen in het hart van Eindhoven voor grote stedenbouwkundige problemen en wilden de stedenbouwers en architecten de complexen liever clusteren in speciaal daarvoor aangewezen gebieden. Deze beoogde verplaatsing van de industrie kwam maar langzaam op gang en botste onder andere van-

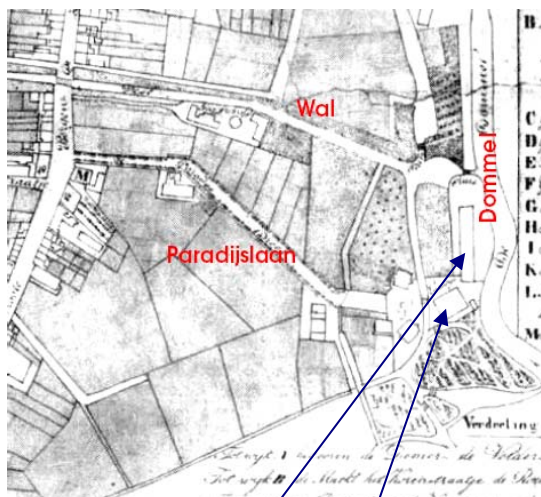
¹⁷ Citaat in: Andela, G., *Licht op groen. Parken en plantsoenen in Eindhoven*, p. 43.

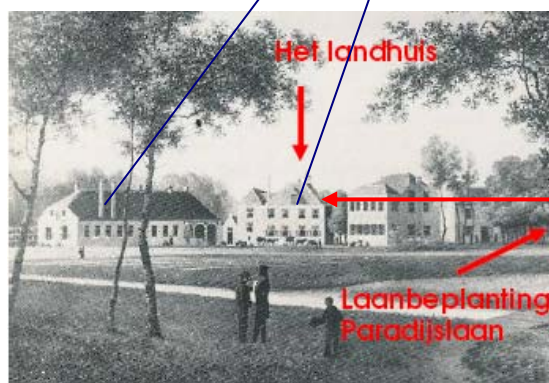
wege de grote invloed die de industriëlen in en op het gemeentebestuur uitoefenden. Geleidelijk aan is de industrie toch voor een groot deel vertrokken en herinneren in De Bergen slechts een aantal bordjes langs de Dommel en enkele behouden panden aan de ontstaansgronden van het huidige Eindhoven: de klein- en grootschalige industrie en de daarmee samenhangende bevolkings- en welvaartsgroei.

In deze paragraaf wordt kort ingegaan op de industriële complexen die in het projectgebied waren gelegen.

Textielfabrieken langs de Dommel — In 1786 beginnen Johannes Smits en zijn zwager Antonie Janssen hun activiteiten als textielentrepreneurs. Ze kopen het zestiende-eeuwse landgoed Het Paradijs en vestigen hier een grootschalige textielonderneming. Het landgoed beslaat vrijwel het gehele gebied tussen de Dommel en de Grote Berg en bestaat voornamelijk uit agrarische gronden. Alleen rond het huis zelf is sprake van een tuinaanleg.

Afb. 30 Plattegrond uit 1860 waarop het landgoed Het Paradijs is aangegeven. De blauwe pijlen geven aan waar de gebouwen op de tekening van afbeelding 31 op de plattegrond staan.

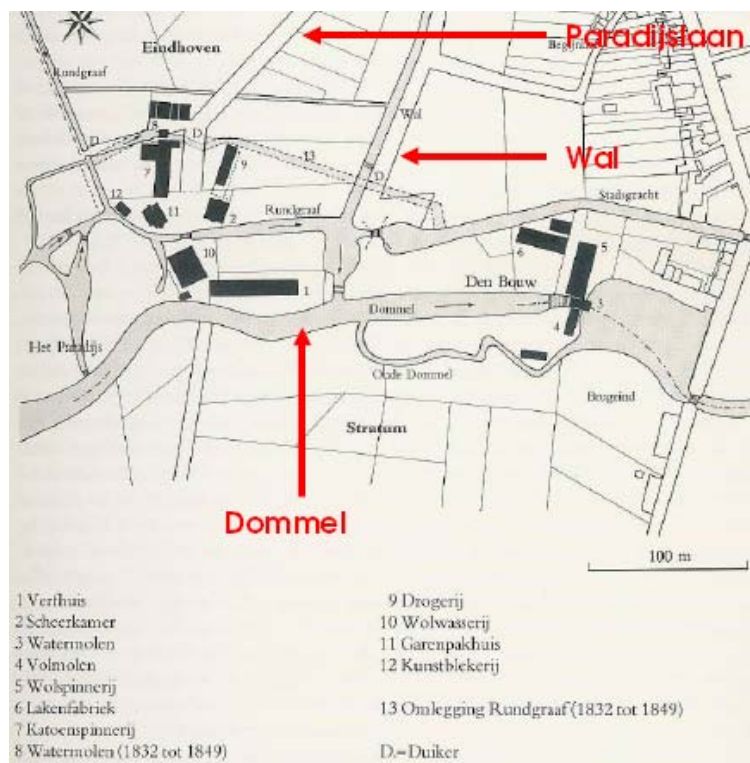

Afb. 31 Het Paradijs, tekening uit circa 1860. We zien het complex vanaf de achterzijde (vanaf de Wal). Op de tekening is ook de Rungraaf zichtbaar die Smits heeft verlegd. De rode pijl geeft het landhuis aan (achtergevel).

Afb. 32 Foto van het historische landhuis Het Paradijs (circa 1930). De rode pijl laat zien waar het huis op het landgoed stond

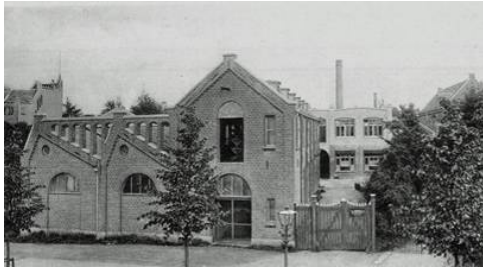
Op Het Paradijs worden garens geschoren en geweven die uiteindelijk door thuiswevers worden verwerkt. In 1808 wordt het partnerschap opgeheven en gaat Smits met zijn zoon verder. In 1812 kopen zij de Stratumse watermolen. In 1816 wordt ook een mechanische wolspinnerij opgericht waarbij een grote fabriek wordt gebouwd. Dit complex wordt Den Bouw genoemd en ligt ietwat ten oosten van de bebouwing aan Het Paradijs (tussen de oude stadsgracht en de Dommel bij het voormalige kantongerecht). Ook de al bestaande bebouwing aan Het Paradijs zelf wordt aangepast. De fabriek wordt in 1847 gesloten en het complex wordt opgedeeld in Het Paradijs met bebouwing en Den Bouw.

Afb. 33 Plattegrond van de textielfabrieken langs de Dommel (afbeelding afkomstig uit: Van Oorschot, J., Eindhoven een samenleving in verandering, p.107).

In 1849 wordt de productie op Het Paradijs weer hervat door oud-medewerkers van de fabriek, waaronder de gebroeders A. en M. Van Agt. De fabriek wordt in 1889 overgenomen door J. Marto en A. van Moorsel. In datzelfde jaar wordt door W. van Moorsel naast de bestaande bouw een flanelfabriek opgericht, die hier tot 1964 heeft gezeten. In 1924 verhuist de textielfabriek naar Gestel.

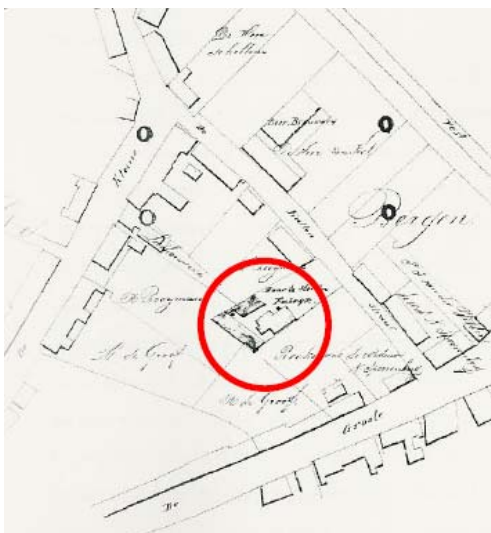
Op de locatie van Den Bouw wordt in 1851 de wolspinnerij weer in bedrijf genomen. De fabriek brandt echter in 1896 af en wordt niet meer herbouwd.

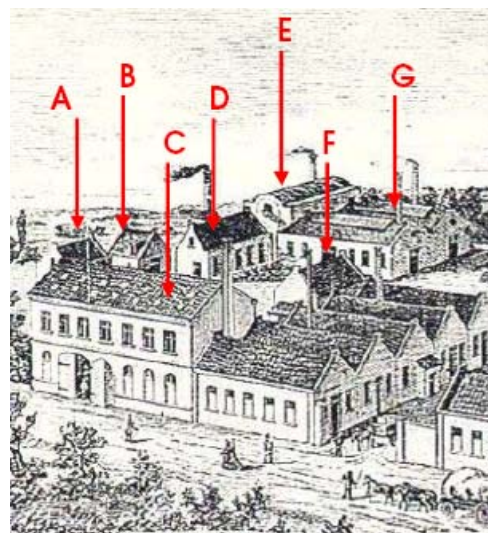
Afb. 34 Een deel van de textielfabrieken in 1918.

Lucifersfabriek Mennen en Keunen: Bergstraat — Een van de eerste complexen werd in 1870 opgericht aan de Bergstraat (Kattenstraat). Deze straat gold als verbinding tussen de Grote en Kleine Berg en was tot ver in de negentiende eeuw onbebouwd (tot circa 1820). Door het driehoekige stratenpatroon was er sprake van een groot terrein achter de bebouwing. In 1870 vestigde de lucifersfabriek van Mennen en Keunen zich aan de Bergstraat. Met de bouw van deze fabriek kreeg de lucifersfabricage een veel grootschaliger karakter.

Het oorspronkelijke complex bestond uit een drietal volumes, op enige afstand van de straat gelegen. Naast enkele volumes onder conventionele zadeldaken stond hier ook een onder tongewelf geplaatst volume (de eest). Het vrijliggend karakter had waarschijnlijk te maken met het feit dat het vervaardigen van lucifers niet ongevaarlijk was, vanwege het gebruik van (oorspronkelijk licht ontvlambare witte) fosfor.

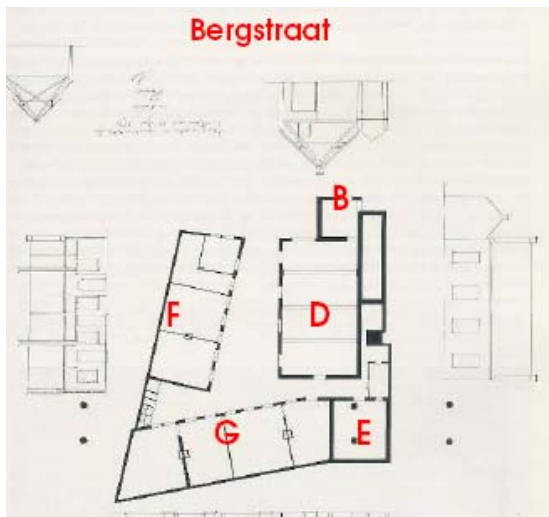

Afb. 35 Kadastrale hulpkaart (1870) van de Bergstraat met op het binnenterrein de lucifersfabriek (nog zonder poortgebouw).

Afb. 36 Detail van een briefhoofd van de lucifersfabriek van Mennen en Keunen. De vijf parallel aan de straat gelegen volumes horen niet bij het complex. De letters dienen ter identificatie van de verschillende volumes, zie ook afb. 37 en 38.

In 1871 werd het complex uitgebreid. Aan de Bergstraat kwam een poortgebouw. In een van de berguimtes van het complex was tevens een schoensmeerfabriekje gevestigd. Dit werd echter in 1874 weer opgeheven.

Afb. 37 Bouwtekening voor de fabriek.

Afb. 38 De fabriek vanaf de achterzijde. Het volume met tongewelf is duidelijk herkenbaar (foto uit 1970).

De fabriek werd aan het eind van de jaren tachtig gesloten en in 1890 werd de publieke verkoop aangekondigd. Het grootste deel van de bebouwing op het achterterrein werd in 1977 gesloopt. Het poortgebouw en twee kleine volumes bleven staan en vormen een zichtbare herinnering aan het voormalige industriële complex.

Afb. 39 Foto van de lucifersfabriek, kort voor afbraak (foto's 1977).

Lucifersfabriek Mennen en Keunen: Luciferstraat — De zaken gingen ogenschijnlijk goed voor Mennen en Keunen want in 1875 stichtten zij op een steenworpafstand van de oorspronkelijke fabriek, een tweede complex. Deze stond ten zuiden van de Grote Berg aan de huidige Luciferstraat. In tegenstelling tot de fabriek aan de Bergstraat werden hier Zweedse of veiligheidslucifers gemaakt met koppen van niet-giftige rode fosfor. Hoe het complex eruit heeft gezien, is in het kader van dit onderzoek moeilijk vast te stellen. Een foto uit circa 1925 laat een complex aan de achterzijde van een gevelwand zien.

Afb. 40 Lucifersfabriek aan de huidige Luciferstraat (foto circa 1925).

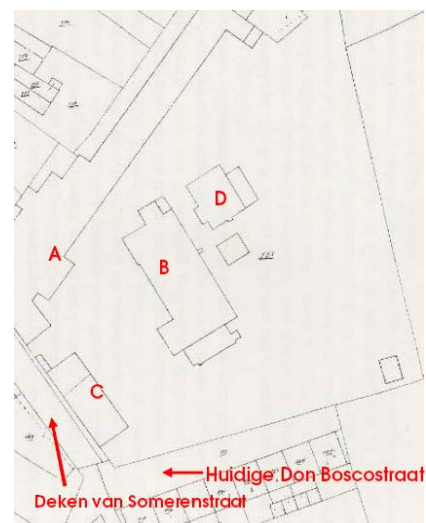
Het complex heeft aan de voorzijde een groot open terrein. De bebouwing (zichtbaar op de foto) bestaat uit een drietal volumes: een gebouw met een grote poort in de kopgevel en een rond venster in de top; een groot eenlaags volume dat hier haaks op staat. Er zijn drie gevelopeningen, waaronder een poort onder rondboog, een groot rond venster (?) en een kleiner venster onder latei met afgeronde hoeken. Achter het volume met de grote poort staat nog een klein eenlaags gebouw onder zadeldak. Links ligt een aantal volumes onder zadeldak, waarbij de nok op het binnenterrein is gericht. Uit een van de hallen komt een paard met wagen gereden.

Op het briefhoofd van 1879/1880 verschijnen beide fabrieken gezamenlijk als één complex. Dergelijke tekeningen moeten kritisch worden bekeken aangezien ze niet als eerste doel hadden om een accuraat beeld te geven van de bebouwing, maar eerder een geromantiseerd beeld van het totale bezit. De bebouwing aan de Bergstraat op deze tekening is echter duidelijk herkenbaar en getrouw aan de situatie zoals deze op foto's verschijnt. Het complex aan de Lucifersstraat is wat moeilijker te herken-

nen, maar zal gezien de accuratesse van het complex aan de Bergstraat representatief zijn voor de aanwezige bebouwing. Het briefhoofd laat een grote fabriek zien bestaande uit een viertal clusters volumes: vijf eenlaags hallen onder zadeldak; een enkel eenlaags volume onder zadeldak; een complex van vier volumes met twee volumes onder zadeldak waartussen twee lagere massa's met zadeldaken met een flauwere helling zijn geplaatst; een volume onder tongewelf, op enige afstand van de andere bebouwing. De volumes op de foto's maken deel uit van het complex van vier volumes.

Afb. 41 Detail van briefhoofd uit 1880, waarop de verschillende volumes staan afgebeeld (links de fabriek aan de Bergstraat).

Afb. 42 Kadastrale hulpkaart van 1886 waarop het complex is afgebeeld. De entree tot het terrein lag aan de Deken van Somerenstraat.

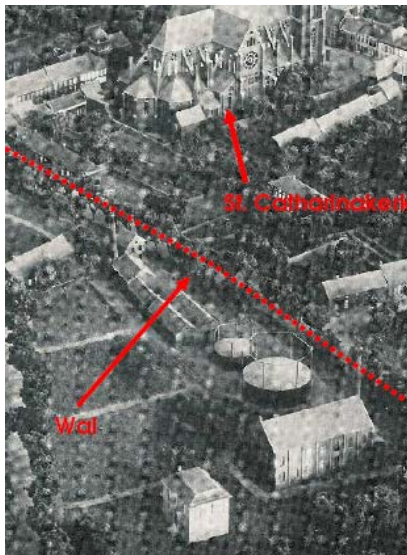
Op een kadastrale hulpkaart is het complex zichtbaar. Dit beeld klopt met de situatie op het briefhoofd, zij het dat de eestkamer dicht op het centrale complex ligt en de vijf volumes aan de noordoostzijde diagonaal op het hoofdvolume staan.

Wanneer de fabriek de deuren exact sluit is niet bekend, maar in 1931 wordt op deze locatie een gezellenhuis (op de hoek van de Don Boscostraat en Deken van Somerenstraat) geopend (bouw begonnen in 1929). Hierbij wordt het erachter gelegen complex afgebroken. Tegenwoordig is op de locatie van de voormalige fabriek, achter het gezellenhuis, nieuwbouw opgetrokken en is er een parkeerplaats gevestigd. De benaming van de nieuwe straat die werd aangelegd naar aanleiding van de nieuwbouw, herinnert aan het industriële verleden alhier.

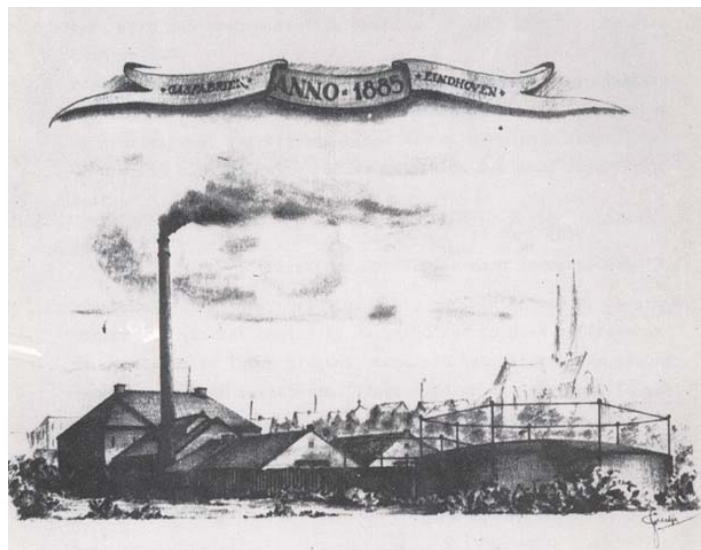

Overige industrie — Ten noorden van de textielfabrieken wordt in 1857 een gasfabriek opgericht door de Bosschenaren J. Loeff en C.A. Drossaerts. Dit tot groot ongenoegen van de textielfabrikanten langs de Dommel die in de velden grenzend aan de nieuwe fabriek hun bleekvelden hadden liggen. Het complex, gelegen tegenover het huidige stadhuis had een gashouder met een doorsnede van dertig meter. In 1863 wordt de fabriek door teleurstellende kwaliteit overgenomen door de Algemene Nederlandsche Gas- en Verlichtingsmaatschappij.

Uiteindelijk wordt, met name door druk van grootverbruiker Philips in 1900 een nieuwe gasfabriek naar ontwerp van L. Kooken gebouwd. Deze wordt opgericht aan de Nachtegaallaan nabij het havenhoofd bij het kanaal in Tongelre. De maquette op afbeelding 43 geeft inzicht in de omvang van het gasfabriekje.

Afb. 43 Maquette waarop de voormalige gasfabriek aan de Wal is afgebeeld. De rode stippellijn is de Wal. Het gebouwtje onderaan de foto is het 'jachthuis' behorende tot Het Paradijs.

Afb. 44 Tekening van gasfabriek, gezien vanaf de Paradijslaan. Boven de gasopslag torent de Sint Catharinakerk.

Op de locatie van de voormalige textielfabrieken wordt in 1928 de zuivelfabriek van de in 1916 opgerichte Coöperatieve Melkinrichting Sint Joseph gebouwd. Het volume is opgetrokken in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid en wordt gekarakteriseerd door haar rechte lijnen en strakke, wit gestucte gevelafwerking. De fabriek sluit zich in 1947 aan bij de nieuwe kringcoöperatie De Kempen met handelsmerk Campina.

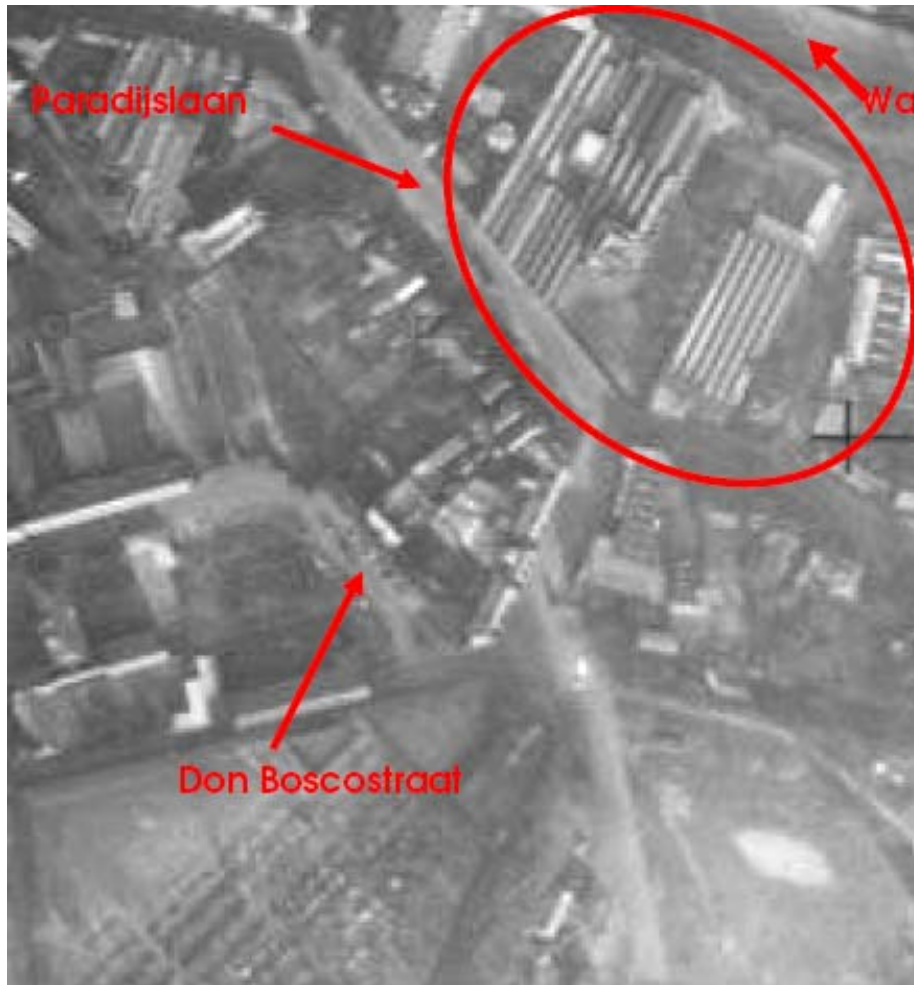
In 1961 vestigt de nieuwe Campinafabriek zich aan de Kanaaldijk-Zuid en wordt de bestaande fabriek afgebroken. Van deze fabriek zijn nog enkele resten herkenbaar in de plantsoenaanleg. Voor het overige is er niets dat herinnert aan het sterk industriële verleden op deze locatie.

Afb. 45 De zuivelfabriek aan de Dommel (foto uit 1961).

Behalve de hier genoemde grotere bedrijven, was er in De Bergen genoeg kleinschalige nijverheid en bedrijvigheid. Achter de huizen waren verschillende vormen hiervan te vinden. Her en der in De Bergen zijn daarom poorten te vinden die het achterterrein ontsloten. In het kader van dit onderzoek wordt hierop verder niet ingegaan. Noemenswaardig is wel nog een bierbrouwerij die op de locatie van het Terrein Fens heeft gestaan. Deze brouwerij verschijnt op een kadastrale hulpkaart van 1870, maar wordt ook genoemd in verband met bezwaarschriften die in verband met angst voor brandgevaar worden ingediend naar aanleiding van de bouw van de lucifersfabriek in de Bergstraat. Hoe de brouwerij eruit heeft gezien is onbekend. Het complex is verdwenen voor de bouw van de kapitale Villa Fens.

Daarnaast bevindt zich in de Paradijslaan nog een voormalige tabakskerverij, Paradijslaan 14-16. In de Kleine Berg bevindt zich een klein industrieel complex uit 1914. Kleine Berg 63 wordt gekarakteriseerd door een hofstructuur, vandaag de dag nog herkenbaar aan de U-vormige plattegrond. Oorspronkelijk bevond zich langs de straat een poortgebouw, waardoor er sprake was van een gesloten carré. De lay-out van dit klein industrieel complex is soortgelijk als de nabijgelegen lucifersfabriek aan de Bergstraat van Mennen en Keunen.

Afb. 46 Luchtfoto uit 1944 waarop de grootschalige industriële bebouwing tussen de Paradijslaan en de Wal duidelijk zichtbaar is (rechts in de cirkel ligt de melkfabriek).

4 Ruimtelijke karakteristiek

4.1 Nederzettingstypologie

Geomorfologie — De historische kern van De Bergen is gelegen op een lange dekzandrug, gelegen tussen de beekdalen van de Dommel en de Gender. Op deze hoge ligging was reeds in de Middeleeuwen sprake van een toegangsroute naar Eindhoven. De hoge ligging is dus voorwaardenscheppend geweest voor het ontstaan van een nederzetting op deze locatie.

De rug is tegenwoordig nog duidelijk waar te nemen als een verhoging in de Mauritsstraat bij de kruising met de Hoogstraat (en Kleine en Grote Berg).

Afb. 47 Op de kaart van Van Deventer is de tussen de (groene) beekdalen gelegen dekzandrug duidelijk herkenbaar.

Dorpslinten — De Bergen is meteen ten zuidwesten van het omgrachte stadje Eindhoven gelegen. De verbindingsweg met de Kempen en Antwerpen splitst zich even voor Eindhoven in de Kleine en Grote Berg. Langs deze twee wegen was al in de zestiende eeuw sprake van lintbebouwing.

De structuur van deze twee wegen en de onbebouwde verbindingsweg Bergstraat (Kattenstraat) vormt tot op heden het hart van de wijk.

De stad en De Bergen — Buiten de middeleeuwse vesting was sprake van een aantal kernen, waaronder De Bergen. Waar veel van deze nederzettingen rond vestingsteden in de loop der eeuwen ten behoeve van de verdediging van de stad zijn verdwenen, zijn deze gebieden in Eindhoven behouden. Dit komt zeer waarschijnlijk doordat de vesting al in 1583 werd ontmanteld.

Industriestad — In de tweede helft van de negentiende eeuw begon de industrialisatie van Eindhoven. Met name de textiel- en tabaksindustrie (en aanverwante industrietakken) waren prominent aanwezig. In 1891 kwamen daarbij de fabrieken van Philips. Binnen het projectgebied De Bergen was met name in het zuidelijk deel van de wijk sprake van industrie. Langs de Dommel, tussen Wal en Paradijslaan, lagen enkele grote

textielfabrieken (en na 1928 een zuivelfabriek). Daarnaast was zowel in de Bergstraat als aan de huidige Luciferstraat een lucifersfabriek van Mennen en Keunen gevestigd.

De industrie is in de loop van de twintigste eeuw uit het straatbeeld verdwenen. Aan de Dommel herinnert een aantal informatieve bordjes hieraan. De fabriek aan de Luciferstraat is verdwenen. Alleen in de Bergstraat is nog deels sprake van industrieel erfgoed en wel in de vorm van het voormalige poorthuis dat toegang gaf tot het op het achterliggende terrein aanwezige fabriekje (Bergstraat 26, 26a, 28 en 30).

Afb. 48 Een van de informatieve bordjes langs de Dommel die inzicht geven in de voormalige industriële situatie.

Afb. 49 Het poortgebouw van de voormalige Lucifersfabriek aan de Bergstraat.

Stadsuitbreidingen op particulier initiatief — Als gevolg van de industriële ontwikkelingen in de stad was er een enorme bevolkingstoename en ontstond de behoefte aan woningbouw, vooral voor arbeiders, maar ook aan voornamelijk bebouwing voor de industriële elite. Rond de eeuwwisseling werden dergelijke projecten uitgevoerd op particulier initiatief. Zo ook in De Bergen, waar in 1904 werd begonnen met de aanleg van de wijk Heilige Geest, bestaande uit de historische Heilige Geeststraat, Prins Hendrikstraat, Sint Catharinastraat, (Burgemeester) Smitsstraat en het Wilhelminaplein. Vanwege de lagere ligging van met name het plein (gelegen in beekdal van de Gender) moest de grond hier eerst worden opgehoogd. Vooral langs het plein werden kapitale panden opgericht, waarmee de bebouwing aansloot op de woningen langs de Willemstraat.

Afb. 50 Burgerlijke chique bebouwing aan het Wilhelminaplein.

In de jaren twintig was deze wijk uitgebreid tot de Julianastraat en Willem de Zwijgerstraat. In de jaren zestig werd de wijk door het veranderen van de Mauritsstraat van een wijkstraat naar een verbindingsweg, in tweeën gedeeld. Hierdoor is de coherentie van het geheel enigszins aangetast. Het oudste deel valt echter als geheel binnen de grenzen van het projectgebied. Het plein aan de Willem de Zwijgerstraat is ontstaan na het verdwijnen van het doorgaande karakter van deze weg. Daar waar voorheen eeuwenlang een weg heeft gelopen, werd een klein, langgerekt driehoekig pleintje met een bomenrij opgericht.

Afb. 51 Luchtfoto uit 1944 waarop de oorspronkelijke situatie zichtbaar is: de Mauritsstraat is geen doorgaande weg en de Willem de Zwijgerstraat verbindt de Sint Catharinastraat met het Vonderkwartier.

Bescheiden stadsuitbreiding in de jaren dertig (plan De Casseres) — Op het uitbreidingsplan van De Casseres is het gebied van de lucifersfabriek van Mennen en Keunen aangewezen als ontwikkelingsgebied. Hier werd in de jaren dertig een aantal groot-schalige complexen geplaatst, evenals een woonblok langs de Don Boscostraat en Zwembadweg. In tegenstelling tot de wijk ten noorden van de Kleine Berg, is hier sprake van een inbreiding langs grotendeels reeds bestaande wegen. De bebouwing uit deze periode is grotendeels nog aanwezig.

Afb. 52 Enkele jaren dertig complexen die volgens het plan van De Casseres meteen ten zuidoosten van de Grote Berg werden gebouwd.

4.2 Infrastructuur

Historisch wegennet — Een aantal wegen binnen het projectgebied De Bergen is eeuwenoud en verschijnt als zodanig op de vroegste kaarten van Eindhoven. Hieronder worden deze historische wegen kort vermeld en worden enkele karakteristieke kenmerken genoemd:

- De **Hoogstraat** vormt een voornamelijk middeleeuwse verbindingsweg tussen Eindhoven en Antwerpen. De ligging van deze weg werd bepaald door de aanwezigheid van een dekzandrug, die het mogelijk maakte om de stad altijd zonder problemen (wateroverlast) te kunnen bereiken. Even vóór de stad, splitst de Hoogstraat zich, om zo de twee voormalige westelijke stadspoorten, bij de Kerkstraat en Vrijstraat, te bereiken.
- De **Grote Berg** had oorspronkelijk naast een functie als toegangsweg tot de stad ook een bescheiden marktfunctie: hier werd een veemarkt gehouden. De aanwezigheid van deze markt is nog te herkennen aan de verbreding van de weg nabij de Paradijslaan.

De Bergen

Cultuurhistorisch basisonderzoek
Ruimtelijke karakteristiek en richtlijnen

Afb. 53 Nabij de Paradijslaan verbreedt de Grote Berg (herkenbaar aan de rooilijn van onder andere de oude kazerne die op enige afstand van de weg ligt). Hier zouden voorheen veemarkten hebben plaatsgevonden.

- De **Kleine Berg** wordt gekarakteriseerd door enkele opvallende bochten tussen de kruising met de Bergstraat en de Keizersgracht. De reden voor dit bochtige verloop is onbekend.

Afb. 54 In de Kleine Berg is sprake van een opvallende knik in het straatverloop.

- De **Bergstraat** vormt een eeuwenoude verbinding tussen de Grote en Kleine Berg. De weg, oorspronkelijk Kattenstraat genoemd, loopt parallel aan de Keizersgracht en dus aan de voormalige omwalling van de stad. De weg verbond de twee toegangswegen meteen buiten de poorten, zodat er een directe verbinding tussen beide was. Pas vanaf circa 1820 van de negentiende eeuw vond langs deze weg bebouwing plaats. Wat dat betreft is het open karakter van het Terrein Fens een zichtbare herinnering aan deze oude situatie.

Afb. 55 In 1860 is de Bergstraat (of Kattenstraat zoals de weg op deze kaart is aangeduid), nog vrijwel onbebouwd.

- De **Heilige Geeststraat** sluit aan op de Kleine Berg en was oorspronkelijk een doodlopende weg: zij eindigde volgens de kaart van Van Deventer op de grens van de dekzandrug en het beekdal van de Gender. De straat is onlosmakelijk verbonden met de Tafel van de Heilige Geest die aan de Rechtestraat een Gasthuis had dat als stadhuis werd gebruikt. De Tafel van de Heilige Geest was een instelling die armen- en ziekenzorg als doelstelling had.

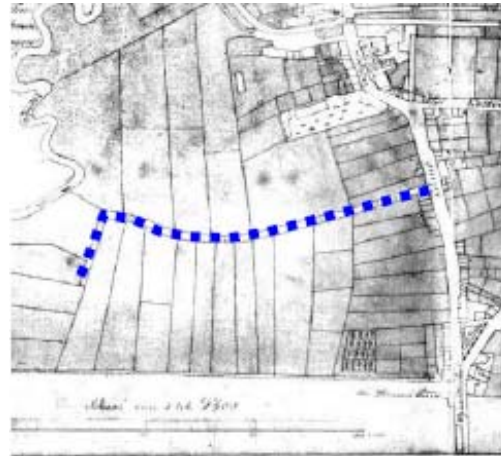
In oude akten wordt deze straat aangeduid als de Corte Goerstraat (Goor betekent drassig gebied), waaraan de instelling enkele huisjes en twee beemden bezat. Naar dit eigendom is de straat genoemd.¹⁸ Aan het eind van deze straat, ver verwijderd van de stad, heeft in de vijftiende eeuw waarschijnlijk een pesthuis gestaan.

Op de kaart van Van Deventer is de doodlopende straat duidelijk herkenbaar. Negentiende-eeuws kaartmateriaal laat zien dat de weg verder is doorgetrokken richting Gender en dat deze even voor de beekloop aftakt naar het westen. Tegenwoordig is de Heilige Geeststraat door de aanleg van de Willemstraat en het Wilhelminaplein een aanzienlijk stuk korter dan oorspronkelijk het geval was.

¹⁸ Gosselink-Taphorn, M., *Aan tafel van de Heilige Geest*, Eindhoven 2003, pp. 10-13.

Afb. 56 De situatie in circa 1560. De Corte Goerstraat (blauwe stippellijn) liep vanaf de Kleine Berg richting de Gender en eindigde bij de overgang naar het drassige beekdal.

Afb. 57 Op de kaart van 1860 zien we dat de weg is doorgetrokken en even voor de Gender afbuigt naar het westen.

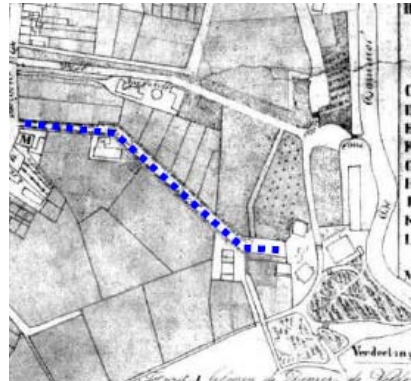
- Ten zuidoosten van de Grote Berg wordt de historische structuur vooral bepaald door de **Paradijslaan**. Deze straat verschijnt in haar huidige verschijningsvorm ten dele op de kaart van Van Deventer. Oorspronkelijk had deze straat een ander verloop, dat aansloot op het oude landgoed.

Het noordelijk deel is nagenoeg identiek en loopt tot ongeveer het Begijnenhof aan de andere zijde van de Wal (en de gracht). Hier maakte de weg een scherpe bocht naar het westen en liep over de rand van het beekdal van de Dommel (en liep uiteindelijk dood).

In de zestiende eeuw werd langs de Dommel het landgoed Het Paradijs gebouwd. Het verloop van de weg is vermoedelijk gewijzigd om aansluiting te vinden op dit nieuwe goed. Dit blijkt temeer uit het gegeven dat de weg bij het landgoed eindigde.

Afb. 58 De situatie in circa 1560. De Paradijslaan (blauwe stippellijn) had een ander verloop.

Afb. 59 De situatie in 1860. De Paradijslaan eindigde op het landgoed.

- De **Keizersgracht** en **Wal** vormen een deel van de ringbaan rond het centrum van de stad en volgen de oorspronkelijke omwalling en omgrachting van de stad. Beide straten vormen als zodanig een duidelijke herinnering aan de omvang van het historische Eindhoven. Na het slechten van de vesting bleef de omgrachting in een meer bescheiden vorm behouden. Deze situatie heeft tot in de jaren twintig bestaan, als de grachten worden gedempt en de straten worden verbreed voor het verkeer. Historische foto's uit het begin van de twintigste eeuw geven een beeld van de oorspronkelijke situatie, waarbij de westelijke zijde (de zijde van De Bergen) de waterloop bevatte. Door middel van bruggetjes waren de kapitale panden aan de Keizersgracht te bereiken. De straat werd van het water gescheiden door een bomenrij.

De Keizersgracht is vernoemd naar Driek van Mierlo, keizer van een Eindhovens gilde. Driek woonde aan deze straat.

De Wal werd in de eerste jaren van de twintigste eeuw doorgetrokken in de richting van de Stratumsewijk.

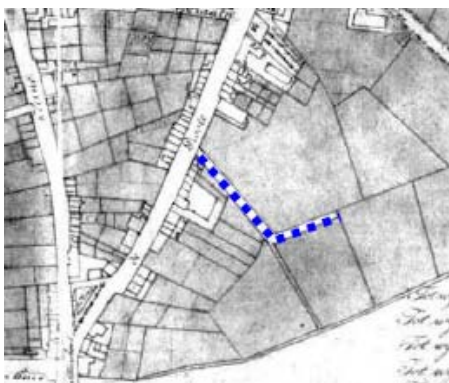

Afb. 60 Keizersgracht, 1905.

Afb. 61 Wal, circa 1920. Voor de bebouwing ligt de waterloop.

Behalve bovengenoemde straten verschijnt op het negentiende-eeuws kaartmateriaal nog een tweetal nieuwe wegen. Vanaf de Grote Berg loopt een doodlopende weg in zuidelijke richting. Het betreft hier de noordelijke tak van de huidige **Deken van Somerenstraat** en de zuidoostelijke tak van de **Don Boscostraat**. Het verloop van deze wegen volgt de grenzen van een voormalig groot perceel op deze plaats. Deze weg, of waarschijnlijk dit veldpad, eindigde in het open gebied tussen de Grote Berg en Het Paradijs. In de jaren dertig van de vorige eeuw werd de Don Boscostraat doorgetrokken. De Deken van Somerenstraat werd uiteindelijk na de Tweede Wereldoorlog verlengd.

Afb. 62 Situatie 1860. De weg volgt de grenzen van de grote blokverkeveling.

Afb. 63 Plattegrond van Eindhoven, 1910. Er heeft bebouwing plaatsgevonden (lucifersfabriek) in de oksel van de negentiende-eeuwse weg.

Na de aanleg van het Sint Catharinakerkhof in 1877 wordt dit via een nieuwe weg met de Paradijslaan ontsloten. Deze weg, de **Zwembadweg**, is vernoemd naar een particulier zwembad dat in 1884 werd gesticht in een afgesneden tak van de Dommel. Blijkbaar was de vervuiling door de aan de Dommel gelegen industrie geen belemmering voor de oprichting van het zwembad. Het zwembad sloot in 1916 haar deuren. De exacte locatie van het bad is onbekend.

Als gevolg van de groei van Eindhoven in de tweede helft van de negentiende eeuw, ontstaat de behoefte aan een betere en kortere verbinding met de omliggende gemeenten. In 1872 wordt vanuit Strijp en Vessem gevraagd om een betere toegang van Strijp naar Eindhoven. Na dertien jaar wordt in 1885 de **Willemstraat** opgeleverd. Omdat de straat door het beekdal van de Gender loopt, is de aanleg een moeilijke en kostbare onderneming. Het tracé moet worden opgehoogd en er moet een brug en overweg komen. Langs deze weg wordt een groot aantal kapitale panden opgetrokken in eclectische stijl. Een klein deel van deze oorspronkelijke bebouwing is nog bewaard gebleven. In 1884 wordt de naam door de gemeenteraad vastgesteld. Vanwege de voorname huizen die dan al langs het voltooid deel van de straat zijn gebouwd, wordt deze vernoemd naar de toenmalige koning.

Afb. 64 Historische foto, circa 1910.
De Willemstraat was bebouwd met
voornamelijk kapitale panden.

Afb. 65 Historische foto, circa 1900.
De Willemstraat was bebouwd met
voornamelijk kapitale panden.

Vorm van het wegennet — De historische structuur, zowel uit de Middeleeuwen, als uit de negentiende en begin twintigste eeuw is nog vrijwel geheel behouden. Het wegennet kenmerkt zich door het organisch gegroeide karakter, waarbij het verloop van de straten eerder lijkt te zijn bepaald door de tijdens de aanleg aanwezige randvoorwaarden (hoogtelijnen, verloop reeds bestaande wegen, et cetera) dan van een stedenbouwkundige opzet. Zowel de historische straten, als de latere toevoegingen karakteriseren zich door een bochtig verloop. Door de krommingen en bochten ontstaat er geleidelijk onbewust een intieme en schilderachtige variatie die vanaf de negentiende eeuw een steeds belangrijker criterium wordt bij de waardering van de stedelijke ruimte. Dit kan niet losgekoppeld worden van de *factor beweging* die '*condicio sine qua non*' is voor dit soort dynamiek, waarbij het zicht van de bezoeker, naarmate hij voortgaat, steeds aan verandering onderhevig is. Hierdoor is sprake van een hoge belevingswaarde.

Visuele afsluiting — Door bovengenoemd bochtig verloop is er vrijwel geen sprake van lange zichtassen. Hierdoor wordt de aanwezigheid van de gebieden buiten De Bergen pas beleefbaar wanneer men de grenzen van deze wijk benadert. Dit versterkt het intieme karakter van De Bergen. Enkele recente hoogbouwcomplexen elders in de stad zijn ook op meerdere plaatsen vanuit De Bergen zichtbaar. Door deze hoogbouw dringt

de 'stad' zich van bovenaf op in de wijk: er is sprake van een intiem gevoel in de 'breedte', maar niet meer zozeer in de 'hoogte'.

Door de krommingen in de weg wordt de bezoeker telkens geconfronteerd met andere afsluitingen van zijn zichtlijn, hetgeen de belevingswaarde versterkt.

Afb. 66 Sint Catharinastraat. Voorbeeld van een straat waar door de kromming sprake is van een korte zichtlijn.

Afb. 67 Kleine Berg. Door het bochtige verloop ontstaat een intiem beeld. De hoogbouw dringt zich echter wel van bovenaf op.

Straatbreedte — De breedte van de straten in het projectgebied is sterk afhankelijk van de (historische) functie ervan. De voornamelijk verbindingswegen, zowel de middeleeuwse als de negentiende- en twintigste-eeuwse, zijn over het algemeen ruim opgezet. De verbreding in de Grote Berg vormt bovendien een herinnering aan de vroegere functie van veemarkt.

Historische foto's geven inzicht in de karakteristiek van de Keizersgracht. Hierop zien we dat er tot de jaren twintig sprake was van een straat met daarlangs een brede waterloop. Deze loop is in het interbellum gedempt, waarbij de vrijgekomen ruimte bij de verbindingsweg (ringweg rond het centrum) is getrokken.

Afb. 68 Oorspronkelijke straatbreedte van de Keizersgracht (foto circa 1910).

De secundaire straten in de wijk ten noorden van de Kleine Berg zijn aanzienlijk smaller, waarmee de woonfunctie in het gebied wordt benadrukt.

In het gebied ten zuiden van de Grote Berg is sprake van brede wegen die de veelal grootschaligere complexen van elkaar scheiden. Door de aanzienlijke breedte komen de (al dan niet esthetisch hoogwaardige) grote complexen beter tot hun recht.

Het contrast in straatbreedte tussen de verschillende delen van de wijk is onlosmakelijk verbonden met de functionele gelaagdheid ervan en draagt in deze mate bij aan de beleving van het specifieke deel waarin men zich bevindt.

Belangrijk in de beleving van de straatbreedte is de aanwezigheid van stoepen en parkeerstroken. Door de grote verscheidenheid in straatbreedte, die wordt veroorzaakt door een verscheidenheid aan parkeervakken en afwisseling in stoepbreedte, ontstaat een rommelig beeld dat het moeilijk maakt de oorspronkelijke breedte van het straatbeeld te ervaren.

Afb. 69 In de smalle Bergstraat is behalve de stoepen ook nog sprake van een parkeerstrook. Hierdoor oogt de toch al nauwe straat nog smaller en wordt de beleving van de historische straatbreedte belemmerd.

Afb. 70 Kleine Berg. Door een variatie in parkeerfaciliteiten, en dan met name het contrast in oriëntatie, ontstaat een rommelig beeld, waardoor de relatie tussen de straat en de gevelwanden wordt belemmerd.

Bestrating — Binnen De Bergen is er een duidelijk verschil in bestrating. De hoofdwegen rond en binnen de wijk zijn geasfalteerd en vormen een harde lijn. Het betreft de Grote Berg, Willemstraat, Edenstraat, Mauritsstraat, Keizersgracht, Wal, Hoogstraat, Willem de Zwijgerstraat en de weg die rond het Wilhelminaplein loopt.

De overige wegen zijn allemaal bestraat met klinkers. Hierdoor is sprake van een veel zachtere overgang en dus een duidelijker samenspel tussen infrastructuur en bebouwing.

Afb. 71 De Sint Catharinastraat, zowel de straat als de stoep zijn beklinterd.

Afb. 72 Paradijslaan. De straat is beklinterd. De stoep is voorzien van betonnen stoep-tegels.

Er is echter een grote variatie in de kleurstelling en het patroon waarin de bestrating is aangelegd. Op sommige plaatsen is zelfs een drietal verschillende afwerkingen zichtbaar. Hierdoor ontstaat een rommelig beeld. Een voorbeeld is de Zwembadweg, nabij de entree van het kerkhof.

Afb. 73 Historische foto van de Grote Berg, circa 1900.

Afb. 74 Historische foto van de splitsing van Grote en Kleine Berg, 1917. De straten zijn beklinterd en er zijn beklinterde stoepen. Verder loopt door de Kleine Berg een spoorlijn (paardentram).

Een soortgelijke verdeling tussen de hoofdwegen en de andere straten is zichtbaar in de afwerking van de stoepen. Langs de hoofdwegen (maar ook langs enkele straten in het gebied ten noorden van de Kleine Berg) zijn de stoepen aangelegd met grote, grijze vierkante stoeptegels en een harde betonnen stoeprand. Langs de overige wegen is de bestrating van de stoep aangepast aan de straat. Hierdoor ontstaat een meer coherent geheel. Het gebruik van eenzelfde soort stoepband als langs de hoofdwegen zorgt echter toch nog voor een harde grens tussen straat en stoep, waardoor de beoogde zachte overgang alsnog teniet wordt gedaan.

Pleinen — Binnen De Bergen is sprake van een aantal pleinen en open ruimtes. De voornaamste is het Wilhelminaplein dat in 1904 werd aangelegd en mede door de rijke architectuur rond het plein een hoogwaardige rol heeft binnen de beleving van De Bergen. Een van de meest karakteristieke elementen vormt de bocht die het plein even voor de Willemstraat maakt. Deze opvallende kromming was noodzakelijk om te zorgen dat de bestaande en nieuwe straten in de wijk ten noorden van de Kleine Berg op een overzichtelijke manier op elkaar aansloten. De bocht in het plein zorgt voor een visueel grotendeels besloten ruimte, die hierdoor wordt afgezonderd van het rumoer van de stad. Oorspronkelijk stond hier een villa, op de locatie van de huidige parkeervakken aan de Willemstraat. Tegenwoordig wordt het plein grotendeels gebruikt als parkeerplaats, maar plannen voor de ontwikkeling van het terrein zijn al in een vergevorderd stadium.

Afb. 75 Wilhelminaplein, circa 1920. De opvallende knik in het plein is herkenbaar aan de oriëntatie van de villa aan de Willemstraat.

Afb. 76 Wilhelminaplein. De 'skyline' aan de overzijde van de Willemstraat is volledig veranderd. Op de locatie van de voormalige villa bevindt zich nu een parkeerzone.

Tussen de Keizersgracht en de Bergstraat ligt het Terrein Fens. Op deze open ruimte was rond 1900 sprake van een villa, gelegen in een kleine parkachtige tuin. Hoewel het huis en de tuin zijn verdwenen, zijn het koetshuis, delen van de ommuring en enkele oude bomen, waaronder de laan naar het koetshuis, behouden. Tegenwoordig is het terrein in gebruik als parkeerterrein. Deze locatie vormt het enige punt in De Bergen waar er een duidelijke visuele relatie is tussen de binnenstad en de wijk. Tot ver in de negentiende eeuw was de Bergstraat (en de Keizersgracht) grotendeels onbebouwd. Het open karakter van het huidige plein herinnert hieraan.

Afb. 77 Luchtfoto uit 1944 waarop het groene karakter van de tuin van Villa Fens goed zichtbaar is.

Afb. 78 Terrein Fens.

Voor de ingang van het kerkhof is sprake van een bescheiden plein, ontstaan door het samenkomen van de Zwembadweg, Don Boscostraat en Frederik van Eedenplein. De pleinwand wordt gevormd door de entreepartij tot het kerkhof. De entreegebouwen zijn in 1878 opgericht maar werden in 1939 verbouwd onder leiding van stadsarchitect Kooken. Het oude plein vóór de entree van het kerkhof wordt afgebakend door een oud ijzeren hekwerk, bestaande uit decoratieve pylonen met daartussen een ketting. Door de huidige invulling heeft zich een soort driehoekig plein gevormd dat vanaf de Don Boscostraat 'uitwaaiert' naar de Zwembadweg. Aan de overzijde van de entree tot het kerkhof is een parkeerstrook aangelegd, waardoor de driehoekige plattegrond nog verder wordt benadrukt. Door de ontstane situatie heeft het oude hekwerk, dat oorspronkelijk het bestaande pleintje van de straat scheidde, een barrièrefunctie gekregen die de huidige open ruimte in tweeën splitst. Hierdoor heeft een cultuurhistorisch en esthetisch waardevol element een enigszins verstorende functie gekregen.

Het plein biedt de ruimte om vanuit de stad als entree naar het Dommelpantsoen uit te waaiëren.

Afb. 79 Het kleine plein voor het Catharinakerkhof.

Nabij de kruising van de Mauritsstraat en de Willem de Zwijgerstraat is sprake van een klein plein met een zandlopercontour. Oorspronkelijk was hier sprake van een grotere open ruimte met een soortgelijke vorm. De huidige situatie is ontstaan circa 1960 toen de Mauritsstraat naar het zuiden toe werd doorgetrokken en de Willem de Zwijgerstraat een minder prominente rol kreeg. Het traject van de Willem de Zwijgerstraat liep oorspronkelijk over het plein, in een rechte lijn door naar het oosten en verbond beide delen van de oorspronkelijke wijk. Na 1960 verviel deze directe verbinding. Hierdoor verdween ook de lange zichtas naar het oosten (de enige plaats in De Bergen waar sprake was van een dergelijke as).

Afb. 80 Luchtfoto uit 1944 waarop de oorspronkelijke situatie zichtbaar is.

Afb. 81 Willem de Zwijgerstraat, nabij de Mauritsstraat.

Bij de kruising van de Deken van Somerenstraat en de Edenstraat is, tussen de straat en het kerkhof sprake van een driehoekig plein. Deze ruimte is tegenwoordig in gebruik als parkeerplaats en heeft door haar functie een rommelige uitstraling.

Binnengebieden — Het gebied in De Bergen wordt gekarakteriseerd door grote bouwblokken met bebouwing aan de randen en daarachter ruime binnenterreinen. Deze binnenterreinen zijn in de loop der jaren dichtgeslibd door bebouwing, bestaande uit winkelluitbreidingen, tuinhuisjes, schuren, magazijnen, et cetera. Ze functioneren daarnaast als parkeergebieden. Hierdoor is een verrommeld beeld ontstaan. Op een aantal van deze binnenterreinen heeft in de afgelopen jaren al nieuwbouw plaatsgevonden, zoals aan de Lucifersstraat en het Spijndhof.

Achter de Grote Berg en de Don Boscostraat ligt een plein met nieuwbouw (Lucifersstraat). Op deze locatie stond tot in de jaren twintig een lucifersfabriek. Het huidige plein is vrijwel geheel ingesnoerd door gesloten gevelwanden en alleen via enkele nieuwe en oude verbindingen bereikbaar. Het plein heeft behalve een parkeerfunctie niet echt een publieke functie. De wijze waarop het plein binnen de contouren van de bebouwing is

opgenomen (op het achterterrein) sluit aan op het beeld van De Bergen, waar sprake is van grote bouwblokken, met daartussen achterterreinen. Het nieuwbouwproject presenteert zich niet naar buiten maar sluit door de beslotenheid van de stedenbouwkundige opzet goed aan op de historische situatie.

Afb. 82 Het nieuwbouwproject aan de Luciferstraat combineert open ruimte en bebouwing. Door de beslotenheid van de gehele opzet, sluit het project goed aan bij het historisch beeld in De Bergen.

Het Spijndhof, gelegen aan de Heilige Geeststraat, is een recent gecreëerde open ruimte. Het plein is voorzien van parkeergelegenheid en heeft diverse plantsoenen waar zowel lage begroeiing als middelhoge beplanting staat. Hierdoor ontstaat een van de aangrenzende achterbouw afgesloten geheel. Het plein vormt een ietwat grootschalige opening in een voor het overige nagenoeg volledig gesloten gevelwand. Het plein maakt hierdoor inbreuk op de historische situatie van een besloten straatbeeld dat zo kenmerkend is voor het noordelijk deel van De Bergen. Het Spijndhof vormt het tegenovergestelde van het effect dat is bereikt bij de nieuwbouw en pleinvorming rond de Lucifersstraat.

Afb. 83 Het Spijndhof, een open ruimte binnen een straat gekarakteriseerd door gesloten gevelwanden.

Behalve deze al bebouwde terreinen, is er nog een aantal binnengebieden. In de driehoek Bergstraat, Grote en Kleine Berg heeft voorheen de lucifersfabriek van Mennen en Keunen gelegen. Tegenwoordig is deze fabriek grotendeels verdwenen, evenals enige andere bebouwing. Hierdoor is een groot, van de 'buitenwereld' afgezonderd, braaklig-

gend terrein ontstaan, dat vraagt om aandacht. Omdat het terrein niet bereikbaar is, draagt het momenteel niet bij aan de belevingswaarde van De Bergen.

De Rungraaf, achter de bebouwing op de hoek van Hoogstraat en Edenstraat is tegenwoordig in gebruik als parkeerterrein. Het betreft hier een aanzienlijk gebied dat wordt gedomineerd door de fraaie toren van de brandweerkazerne uit de wederopbouwperiode.

Afb. 84 Het Lucifersterrein achter de Bergstraat.

Afb. 85 De Rungraaf, achter de Grote Berg.

Tussen de Kleine Berg en de Smitsstraat ligt het Treffinaterrein. Waar dit gebied haar naam aan heeft te danken is onbekend. Hier ligt op dit moment een speeltuin in een groene, bomenrijke omgeving. Door het verscholen karakter van dit gebied, is het niet de meest ideale locatie voor een speelgebied voor kinderen.

4.3 Verkavelingspatroon

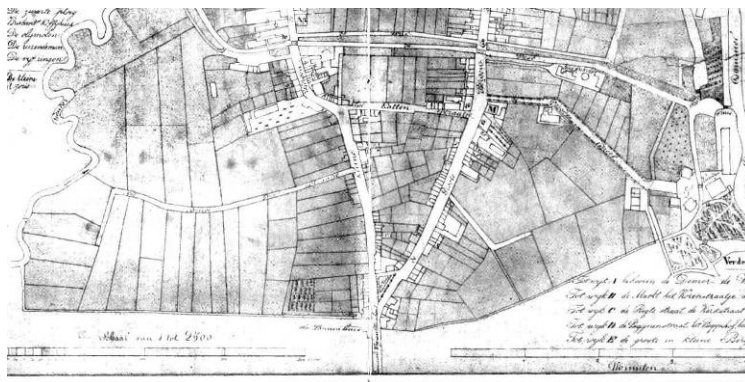
Verkavelingspatroon — Op de kadastrale minuutkaart is duidelijk het historische verkavelingspatroon van De Bergen herkenbaar. Het wordt meteen duidelijk dat er sprake is van een grote verscheidenheid aan perceelsvormen. De parcellering is veelal afgestemd op de door het gebied lopende straten.

Er was sprake van samengaan van verschillende type percelen:

- langgerekte, smalle kavels gericht op de straat en gelegen al dan niet in het verlengde van de kleinere huizen en boerderijen. Dit is met name zichtbaar in het gebied ten noorden van de Kleine Berg, waar de strookverkaveling is georiënteerd op de Heilige Geeststraat.
- grote en brede kavels. Dit zien we vooral ten zuiden van de Grote Berg, tussen de Paradijslaan en Don Boscostraat.

De kavels direct achter de bebouwing zijn aanzienlijk kleiner. In het gebied tussen de Grote en Kleine Berg en de Bergstraat is sprake van een rommelig geheel waar de diverse kavels als een ingewikkeld patroon in elkaar zijn verweven.

Van de historische verkaveling is vandaag de dag door de ontwikkelingen in het gebied nagenoeg niets meer behouden.

Afb. 86 Plattegrond uit 1860 waarop het historische verkelingspatroon zichtbaar is.

4.4 Groenelementen

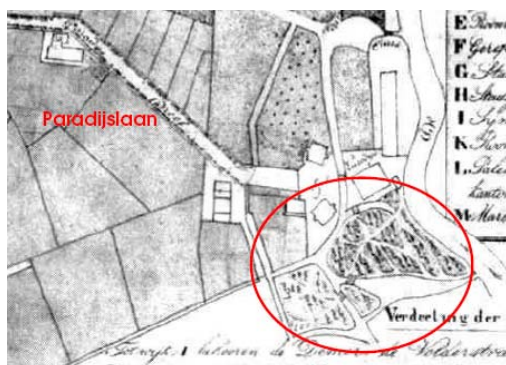
De Dommelzone — De Bergen heeft over het algemeen een stenige karakteristiek. Toch is er binnen het gebied een aantal plaatsen waar sprake is van hoogwaardig groen, waaronder met name de Dommelzone (Dommelplantsoen, Anne Frankplantsoen en Gebroeders Hornemannplantsoen) en het Catharinakerkhof. Op deze plaatsen is sprake van de oudste begroeiing.

Het **Dommelplantsoen** en het **Anne Frankplantsoen** aan beide oevers van de Dommel zijn aangelegd in respectievelijk 1926 en 1930 naar ontwerp van de vooraanstaande tuinarchitect D.F. Tersteeg. Hij creëerde een landschappelijke uitleg bestaande uit bochtige wandelpaden, asymmetrische kruispunten en 'willekeurig' geplaatste solitaire bomen en boomclusters. Door deze aanleg ontstond een schilderachtig ensemble waar de wandelaar kon verpozen en zich kon laten verrassen door de telkens veranderende vues. Tersteeg ontwierp graag in de architectonische stijl en hoewel hier sprake is van een landschapstuin, zijn er enkele elementen die specifiek zijn hand verraden, waaronder symmetrisch padenverloop (samenkomst van de paden nabij randen) en enkele bakstenen elementen zoals een halfronde bank. Hoewel beide plantsoenen aan weerszijden van het water zijn gelegen, vormen ze onlosmakelijk een geheel en zijn vrijwel helemaal in authentieke staat.

Afb. 87 Een impressie van de plantsoenen van Tersteeg.

In het Anne Frankplantsoen staat een aantal bomen dat ouder is dan het park in zijn huidige verschijningsvorm (populieren, esdoorns, eiken). Hoogstwaarschijnlijk zijn deze terug te voeren tot de parktuin die meteen ten westen van het landhuis Het Paradijs lag.

Afb. 88 Plattegrond uit 1860 waarop de parktuin van Het Paradijs is afgebeeld (cirkel).

Afb. 89 Het Dommelplantsoen, kort na de aanleg (de rode pijl geeft de brug van de Paradijslaan over de Dommel aan).

Het **Lex en Edo Hornemannplantsoen** uit 1952 toont een andere kijk op tuinkunst. Hoofd van de Afdeling Plantsoenen, F. Fontaine wilde juist een 'natuurlijke' Dommelzone creëren. Dit uit zich in een bescheiden aanleg met alleen een pad langs de rivier, enkele treurwilgen (inheemse soorten) en een grote speelweide. Het plantsoen werd rond 1960 door de Edenstraat doorsneden, maar verkeert niettemin in authentieke staat. Het deel van het plantsoen tussen de Ruusbroeclaan, Jacob Catslaan en de Dommel dateert uit de jaren twintig en vormt nog een relict van het plantsoen dat D.F. Tersteeg had ontworpen rondom de Gemeentelijke Bad en Zweminrichting, die in 1931 weer haar deuren sloot.

De naast elkaar gelegen plantsoenen vormen een fraai geheel, temeer omdat ze beide een andere kijk op tuinkunst projecteren.

Afb. 90 Het Hornemannplantsoen.

Het Kerkhof — Het Sint **Catharinakerkhof** uit 1877 heeft naast een groot aantal fraaie graven en monumenten, ook een karakteristieke beplanting. Kerkhoven namen in de negentiende eeuw een voorname positie in de gemeenschap in. Veel meer dan tegenwoordig maakte de dood deel uit van het dagelijks leven. De beplanting op de dodenakker had een dubbele functie. Enerzijds was ze bedoeld om de toeschouwer in een gepaste stemming te brengen, die correspondeerde met de ernst van de zaak. Anderzijds werd door het samenspel tussen omgeving, monumenten en zerken de contemplatie van het ondermaanse bestaan bevorderd. Het groen maakt dus onlosmakelijk deel uit van de kerkhofaanleg. Ook los van zijn historische functie als melancholische stemmingsdrager, vormt ze een belangrijke component van de sfeer van de plaats. Daarnaast vormt het hof door zijn ligging nabij het groen van de Dommelzone een fraaie overgangszone.

Afb. 91 Het Sint Catharinakerkhof gezien vanaf de Edenstraat.

Afb. 92 Het Sint Catharinakerkhof.

In feite is er sprake van een trapsgewijze overgang die als volgt geanalyseerd kan worden: eerst ervaart men de binnen de muren gevangen begroeiing van het kerkhof, vervolgens de landschappelijke aanleg van de Tersteegplantsoenen waar door menselijk

toedoen een geïdealiseerde 'natuurlijke' situatie werd gecreëerd en tenslotte het Lex en Edo Hornemannplantsoen, waar is getracht de lokale 'natuurlijke' omgeving te construeren, verder zuidwaarts naar het open gebied rond Eindhoven.

Overig groen in het zuidelijk deel van De Bergen — In het gebied ten zuiden van de Grote Berg is voor het overige weinig hoogwaardig groen. Langs de Don Boscostraat is sprake van laanbeplanting, bestaande uit een aantal oudere bomen dat de bocht in de straat benadrukt. Verder staat in de Paradijslaan ter hoogte van een parkeerterrein voor een bedrijfspand een rij linden. De naam Paradijslaan schept de verwachting dat er sprake zal zijn van een groen straatbeeld. In de huidige situatie wordt niet aan deze verwachting beantwoord. Hopelijk treedt er verbetering op waarbij de Paradijslaan een overgangsfunctie kan krijgen dat het stenige beeld van de Grote Berg met de plantsoenen nabij de Dommel verbindt. Ook langs de Zwembadlaan, parallel aan de schansmuur van het kerkhof, staan bomen die het groene karakter van het hof 'over de muur' tillen.

Langs de Edenstraat staat een rij oude platanen (circa veertig jaar oud). Door deze reeks wordt het groene karakter van het kerkhof visueel betrokken bij de plantsoenen die ietwat verder naar het zuiden liggen. Daarnaast zorgen de hoge bomen ervoor dat de invloed van het TD-gebouw op de ertegenover gelegen woonwijk beperkt blijft.

Afb. 93 Linden langs de Paradijslaan.

Afb. 94 Een rij bomen langs de Don Boscostraat.

Groen in het historische hart — In het historische hart, tussen de Kleine en Grote Berg en Keizersgracht is weinig groen. Langs de hoofdwegen staan enkele jonge bomen. Deze lijken echter vrij willekeurig te zijn geplaatst en spelen nauwelijks een rol bij de beleving van de straat. Langs de Bergstraat staat in het zuidelijk deel een rij bomen. Het groen draagt in sterke mate bij aan de sfeer van de straat. In de meeste gevallen bevindt de kruin zich op enige hoogte en is van bescheiden omvang, waardoor het overgrote deel van de gevelwanden zichtbaar blijft. De synergie tussen cultuurhistorische waarden en groen zijn van groot belang voor de belevingswaarde van de wijk.

Afb. 95 Bergstraat. Doordat de kruin van de bomen vrij hoog is geplaatst, is de impact op de belevingswaarde van de gevelwanden beperkt.

De Keizersgracht en het verlengde hiervan hebben tegenwoordig een te stenig karakter, doordat er slechts een klein aantal bomen staat. In het begin van de twintigste eeuw was deze situatie aanzienlijk anders. Niet alleen was er sprake van bebouwing, bestaande uit kapitale panden, ook had deze verbinding een bijzonder groen aanzien. De bebouwing werd van de weg gescheiden door een gracht. Tussen de gracht en de straat stond een rij grote bomen. Tegenwoordig staat op de grens tussen fietspad en weg een rij jonge bomen, op aanzienlijke afstand van elkaar geplaatst. Hoewel deze bomenrij, en met name de locatie op enige afstand van de bebouwing, een herinnering vormt aan de historische situatie, is de historische belevingswaarde door de wijze waarop ze zijn geplant, en dan met name de genoemde afstand zeer beperkt.

Tussen de Keizersgracht en de Bergstraat ligt het Terrein Fens. Hier heeft voorheen een kapitale villa gestaan, geplaatst in een bescheiden tuin. Hoewel het huis en de parktuin zijn verdwenen, is er nog een aantal grote bomen dat herinnert aan de vroegere situatie. Onder deze historische bomen, die zijn geplant circa 1880 bevinden zich esdoorns, paardenkastanjes, linden en Amerikaanse eiken. Een aantal van deze bomen heeft een geënte stam. De voormalige aanwezigheid van een 'groene' vlek langs de straat en het gegeven dat er nu sprake is van een open terrein (met al een aantal historische bomen), biedt mogelijkheden het voormalige groene karakter (ten dele) terug te voeren.

Afb. 96 Links: historische foto uit 1925. Rechts in het midden is het dak van Villa Fens te zien. Het gebouw is geplaatst in een weelderige tuin.

Afb. 97 Rechts: historisch groen op Terrein Fens.

Groen in het noordelijk deel van De Bergen — Ten noorden van de Kleine Berg hebben de straten een sterk groen karakter. In tegenstelling tot de Bergstraat heeft de begroeiing hier al enige ouderdom (in de Prins Hendrikstraat dateren de bomen al van de beginperiode van de bouw, circa 1905). Uitzondering hierop is de Heilige Geeststraat waar de bomen niet ouder dan twintig jaar zijn. Het groen draagt in sterke mate bij aan de belevingswaarde van de straat. In de meeste gevallen bevindt de kruin zich op enige hoogte en is van bescheiden omvang, waardoor het overgrote deel van de gevelwanden zichtbaar blijft. Hierdoor is ook sprake van synergie tussen cultuurhistorie en groen bij de ervaring van deze wijk.

Afb. 98 Groen in de Prins Hendrikstraat.

Langs het Wilhelminaplein staat een aantal bescheiden bomen. De oudste foto's van het plein tonen een kale ruimte, waardoor de kapitale bebouwing maximaal tot zijn recht kon komen. Op foto's uit de jaren twintig kunnen we zien dat het plein is omzoomd door een bomenrij. Vandaag de dag is dit beeld behouden, hoewel de bomen opnieuw zijn aangeplant. De groene aankleding van het plein, met name rond de terrassen, zorgt voor een rommelig en weinig coherent beeld.

Afb. 99 Wilhelminaplein, circa 1910. Er is nog geen beplanting.

Afb. 100 Wilhelminaplein, circa 1930 (?). Rondom het plein zijn bomen geplaatst.

Opvallend is verder het bomenrijk gebied dat tussen de Heilige Geeststraat en de Prins Hendrikstraat is gelegen. Dit gebied is privéterrein en derhalve niet toegankelijk. De hier aanwezige bomen, zichtbaar via enkele openingen in de gevelwand en uitstekend boven de dakrand, dateren uit het eerste kwart van de twintigste eeuw.

Rond Julianastraat 6-12 staat een vijftal opvallende bomen. Het betreft hier onder meer twee oude platanen van circa 1860-1880 aan de Vonderweg en een rode beuk achter de Julianastraat van omstreeks 1910.

4.5 Waterpartijen

Dommel — Binnen De Bergen is de Dommel de enige waterloop. De Dommel was niet alleen bepalend voor het ontstaan van Eindhoven op deze locatie, maar speelde ook een belangrijke functie in de industrialisatie van de stad. Aan de oever van de Dommel heeft een aantal fabrieken gestaan. De rivier heeft daardoor behalve ecologische en esthetische waarde, ook een hoge cultuurhistorische waarde. Samen met de plantsoen-aanleg aan beide oevers is er sprake van een fraai landschappelijk geheel met een hoge belevingswaarde.

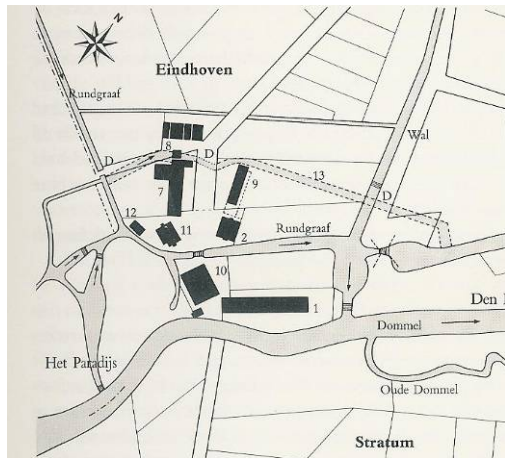

Afb. 101 Luchtfoto uit 1944 waarop de loop van de Dommel fraai zichtbaar is.

Afb. 102 De Dommel.

De Rungraaf — Hoewel de Rungraaf vandaag de dag volledig uit het straatbeeld is verdwenen, wordt deze hier vermeld omdat deze een belangrijke rol speelde in met name de textielindustrie. Zoals we hebben gezien in paragraaf 3.2 werd de Rungraaf op Het Paradijs verlegd en zorgde de hier aanwezige watermolens voor de energievoorziening van de grote machines. Op onderstaande tekening is de loop en de vertakking van de Rungraaf duidelijk zichtbaar.

Afb. 103 De waterlopen nabij Het Paradijs, waaronder de sterk vertakte Rungraaf (Van Oorschoot, 1982, p.107).

4.6 Bebouwing

In onderstaande paragraaf wordt een aantal onderdelen behandeld die betrekking hebben op de bebouwing in De Bergen.

Aan bod komen:

- de typologie van de bebouwing
- de rooilijnen van de bebouwing
- de massaopbouw
- de daken
- vormgeving
- het materiaal- en kleurgebruik.

Typologie — Binnen De Bergen is vanwege de organische ontwikkeling van de wijk sprake van een grote diversiteit aan bebouwing. Deze diversiteit hangt samen met de industriële intensivering van het ruimtebeslag in het gebied. Historische bebouwing van vóór de negentiende eeuw is, behoudens het pand Grote Berg 23 (circa 1775), daardoor niet meer aanwezig. De economische groei had tot gevolg dat er in het laatste kwart van de negentiende en begin twintigste eeuw in en nabij de binnenstad kapitale panden werden opgericht, vaak op de locatie van eeuwenoude woningen. Dit vond met name plaats langs de verbindingswegen.

Na 1900 kent De Bergen een ingrijpende uitbreidingsgolf, waarbij het gebied ten noorden van de Kleine Berg gestalte krijgt. Binnen deze bescheiden stadsuitbreiding is sprake van zowel kleinschalige projectontwikkeling (met name in de Sint Catharinastraat en de Oranjestraat) als objectgebonden ontwikkeling. In het zuiden is eveneens sprake van kleinschalige ontwikkeling langs de reeds bestaande wegen. De bebouwing uit deze periode (1900-1940) wordt veelal gekarakteriseerd door perceelsgebonden laagbouw in gesloten gevelwanden. Slechts op enkele plaatsen is sprake van grootschaligere

bebouwing. Deze sluit wat betreft beeldtaal aan op de omliggende architectuur. Langs de historische verbindingswegen is sprake van inbreiding, waarbij bestaande bebouwing plaats maakt voor karakteristieke baksteenarchitectuur uit de periode 1900-1940.

In tegenstelling tot de bereikte harmonie tussen de bebouwing uit de periode 1870-1940, kenmerkt de naoorlogse architectuur zich wat betreft schaalgrootte en materiaalgebruik eerder contrasterend met de historische bebouwing. Dit geldt zowel voor de bebouwing uit de jaren zestig, zeventig, tachtig en negentig als voor de zeer recente bouwwerken. Binnen de gehele wijk is sprake van deze jonge architectuur, maar met name langs de grote verbindingswegen is de concentratie het hoogst.

Afb. 104 Bebouwing in het noordelijk deel (Sint Catharinastraat): kleinschalige, perceelsgebonden woningen in baksteen met voornamelijk twee bouwlagen.

Afb. 105 Bebouwing in het zuidelijk deel (Paradijslaan): grootschalig karakter met grote verscheidenheid in materiaalgebruik.

Rooilijnen — De rooilijnen van De Bergen volgen in vrijwel het gehele projectgebied het verloop van de straat en liggen door het ontbreken van voortuinen dicht langs de straat/stoep. Hierdoor ontstaat een rustig beeld van vrijwel geheel gesloten gevelwanden.

Slechts op een aantal locaties is sprake van een terugliggende rooilijn. De huizen aan de Paradijslaan nabij de Dommel en de rij woningen aan de Edenstraat zijn voorzien van een voortuin.¹⁹ De locatie van deze woningen met voortuin sluit aan bij het groene beeld van de Dommelzone en vormen als het ware een inleiding op de plantsoenen langs de rivier.

¹⁹ Het fenomeen (voor)tuin komt voort uit het tuinstadconcept. Dit concept werd in 1898 door de Engelsman Ebenezer Howard ontwikkeld. Een van de kenmerkende elementen van de tuinstad is de grote aandacht voor groenvoorzieningen, waaronder ook voor- en achtertuintjes.

Afb. 106 Het overgrote deel van de rooilijnen van de gebouwen ligt meteen aan de straat / stoep (Prins Hendrikstraat).

Afb. 107 De woningen langs de Edenstraat behoren tot de weinige reeks panden in De Bergen met voortuinen.

Verder is de bouwmassa aan de Paradijslaan, tussen de Waagstraat en de Zwembadweg, op enige afstand van de weg gelegen. Dit geldt voor zowel de historische bebouwing als voor het jongere kantorencomplex. De reden voor deze afstand tot de weg is onbekend. Enkele latere grootschalige complexen, waaronder het TD-gebouw hebben door hun vrijstaand karakter meerdere *Schauseiten*, waarbij in feite sprake is van verschillende rooilijnen.

Bij de brandweerkazerne uit 1952 heeft het terugliggen een praktische reden: het kunnen parkeren van de brandweerauto's.

Afb. 108 Langs de Paradijslaan is een aantal panden dat op enige afstand van de straat is gelegen.

Massaopbouw — Belangrijk voor de belevingswaarde in De Bergen, en dan met name het noordelijke deel, is de perceelsgewijze opbouw. Ieder perceel (of dubbelperceel) heeft zijn eigen architectuur, kapvorm en hoogte. De massaopbouw bestaat grotendeels –'schouder aan schouder'- uit twee of drie bouwlagen.

Door een grote variatie in bouwlaaghoogte, gevelbeëindiging (lijstgevel of kopgevel) en –bekroning (fronton, Vlaamse gevel, et cetera) ontstaat een aangenaam afwisselend beeld. In sommige straten is sprake van een grote coherentie (met name de Sint Catharinastraat), in andere straten heeft vrijwel ieder pand een andere hoogte dan zijn buur. Met name langs de Grote en Kleine Berg is sprake van een grotere afwisseling in hoogte.

Afb. 109 Prins Hendrikstraat. Een voorbeeld van een straat waar sprake is van een coherent beeld wat betreft massaopbouw: twee bouwlagen, lijstgevel (al dan niet met dwarskap).

Afb. 110 Kleine Berg. Een voorbeeld van een straat waar sprake is van een grotere diversiteit in massaopbouw: volumes zijn wel ongeveer even hoog, maar het aantal en de hoogte van de bouwlagen varieert en de vorm en oriëntatie van het dak is continu veranderend.

Binnen het noordelijk deel ligt een aantal complexen dat de hier overheersende kleinschalige parcellering overschrijdt. Deze architectuur is aanzienlijk hoger dan de woonbebouwing, terwijl de korrelgrootte robuuster is. Hierdoor steken deze panden sterk af tegen het kleinschalige karakter van de wijk. Doordat er echter sprake is van een vormgeving en materiaalgebruik die aansluiten op de overige bebouwing is de afwijkende invloed van deze complexen beperkt. Door kleur en textuur voegen ze zich in de visuele karakteristiek van de wijk. Dit geldt zowel voor de complexen uit het interbellum als uit enkele jonge wederopbouwpannen, zoals de Textielschool op de hoek van de Anna van Egmondstraat en Mauritsstraat.

Enkele complexen uit de jaren zeventig en tachtig contrasteren juist sterk met het historisch beeld. Niet alleen is de perceelsgebonden opbouw losgelaten, ook hebben deze panden over het algemeen een hogere gevel en contrasteren ze wat betreft vormgeving en materiaalkeuze eerder met de omringende architectuur dan dat ze aansluiting proberen te vinden.

Afb. 111 Julianahof 2-18. Voorbeeld van een grootschalig pand dat vanwege vormgeving en materiaal toch aansluit op de overige bebouwing.

Afb. 112 Prins Hendrikstraat. Grootschalig complex dat door de massa, vormgeving en materiaal contrasteert met de overige bebouwing.

De uitbreidingen aan de Heilige Geeststraat zijn wat betreft korrelgrootte beter geslaagd en sluiten aan bij de authentieke massaopbouw van de straat. Echter de gevelopbouw aan de Spijndhof is veel grootschaliger en heeft daardoor weer een overheersend karakter.

Afb. 113 Heilige Geeststraat en Spijndhof. De nieuwbouw sluit wat betreft korrelgrootte aan op de omringende bebouwing.

In het zuidelijk deel van De Bergen is in de loop van de twintigste eeuw een mengeling ontstaan van:

- Kleinschalige gesloten gevelwanden uit de eerste decennia van de twintigste eeuw die wat betreft massaopbouw aansluiten aan het beeld in het noordelijk deel.
- Kleinschalige bebouwing uit het interbellum bestaande uit voorname vrijstaande en twee-onder-een-kap bebouwing.
- Grootschalige perceelsoverschrijdende complexen uit het interbellum en de vroege wederopbouw, met een grote korrel, maar met een overigens verwante architectuur vergeleken met kleinschalige bebouwing.
- Naoorlogse, grootschalige, perceelsoverschrijdende complexen die wat betreft vormgeving contrasteren met de historische bebouwing en elkaar.

Met name door de jongere grootschalige architectuur valt de authentieke bebouwing langs de Paradijslaan en Deken van Somerenstraat enigszins in het niet. Grote gevelvlakken, veelal met een gesloten karakter, zorgen voor een monotoon beeld en hebben een negatieve invloed op de belevingswaarde van het gebied.

Links: afb. 114 Deken van Somerenstraat. Grootschalige bebouwing die wat betreft materiaalgebruik en vormtaal aansluiting vindt op de historische bebouwing. Rechts: afb. 115 Deken van Somerenstraat. Grootschalige bebouwing die wat betreft materiaalgebruik en vormtaal afwijkt van het historische beeld.

Daken — De daken variëren van zadeldaken, zowel haaks op als parallel aan de straat, mansarde- en schilddaken en platte daken. Doordat er een grote afwisseling in de bedaking, goothoogte en dakhoogte van de aan elkaar grenzende panden bestaat, ontstaat een ‘aangename afwisseling’. Deze afwisseling wordt verder versterkt door de aanwezigheid van een groot aantal dwarskappen en Vlaamse gevels en een groot aantal voor de jaren dertig kenmerkende, sterk uitstekende gootbakken en kroonlijsten.

Afb. 116 Kleine Berg. Een grote diversiteit in dakvorm en -grootte.

Vormgeving — De wijk vormt een staalkaart van architectuur uit de periode 1850-1940. Eclectische panden, Hollandse renaissance, Jugendstil, Rationalisme, Nieuwe Zakelijkheid et cetera. Ondanks al deze naast elkaar gelegen architectuurstijlen, is er toch een hoge mate van uniformiteit. Dit komt doordat vrijwel alle panden in hetzelfde materiaal (baksteen) zijn uitgevoerd en een gelijke schaal hebben.

Al deze stijlen worden schouder-aan-schouder gepresenteerd en zorgen voor een hoge belevingswaarde. Met name in het gebied ten noorden van de Grote Berg is dit beeld gaaf behouden. In het zuidelijk deel van de wijk en langs de Keizersgracht en Wal is door de vele naoorlogse wijzigingen een versnipperd beeld ontstaan.

Kleur- en materiaalgebruik — Zoals hierboven al genoemd, is de verbindende factor tussen de verschillende gebouwen en stijlen het gebruik van baksteen. Met name rode baksteen is gebruikt, in nuance variërend van oranje tot bruin. De gevels zijn vrijwel allemaal verfraaid door baksteenornamentiek. De eclectische panden en neorenaissance panden kenmerken zich door het gebruik van gekleurde verblendsteen en pleisterwerk ter accentuering van de constructieve elementen van de gevel. De architectuur uit de jaren twintig en dertig heeft een monotone kleur, waarbij meer gebruik is gemaakt van decoratief metselwerk. Bij de vroeg twintigste-eeuwse bebouwing is de gevel meestal afgewerkt met een knipvoeg, terwijl bij de interbellum-architectuur veelal diepgelegen snijvoegen zijn toegepast.

Afb. 117 Kleine Berg 33-37, atelier van de beeldhouwer Van der Marck. Voorbeeld van een voornaam pand, opgetrokken in baksteen met een rijke detaillering van de kroonlijst, deuroplijsting, boogvelden, gevelbekroning en speklagen.

Afb. 118 Grote Berg 60c-60k en 62-62b. Voorbeelden van panden uit het interbellum met opvallende baksteenornamentiek.

Een aantal panden is afgewerkt met een stuc laag. Dit betreft met name de Heilige Geeststraat. De gestucte gevels zijn al dan niet voorzien van schijnvoegen. Met de nieuwbouw aan het Spijndhof heeft men op dit specifieke beeld aangesloten door ook (delen van) de gevels af te werken met een stuc laag.

Een aantal gevels is wit gesausd. Gestucte gevels gaan goed samen met beschildering. Dit geldt niet voor de bakstenen gevels. Door het schilderen gaat de specifieke karakteristiek van de met de rode baksteen contrasterende decoratieve elementen,

maar ook het visuele 'spel' tussen de rode baksteen en grijze voeg (en daardoor het specifieke metselverband) voor een groot deel verloren. Daarnaast ontstaat een visuele barrière in het repeterend karakter van de gesloten gevelwand.

Links: afb. 119 Heilige Geeststraat 62, 64. Panden die zijn afgewerkt met een stuclaag (met schijnvoegen). Rechts: afb. 120 Prins Hendrikstraat 31. Voorbeeld van een pand dat is witgesausd, waardoor de specifieke detaillering en het 'spel' van voeg en baksteen is verdwenen.

De architectuur van de wederopbouw wordt gekarakteriseerd door het gebruik van zandsteen (of geschilderd beton of cement) op specifieke locaties als schouderstukken, aanzetstukken of ter accentuering van de entreepartij. Een dergelijke gevelafwerking is kenmerkend voor de vroege wederopbouwperiode en heeft als zodanig een hoge architectuurhistorische waarde. Daarnaast sluit dit materiaalgebruik aan op het historisch aanwezige beeld.

Afb. 121 Anna van Egmondstraat 10-14, de voormalige textielschool. Het gebruik van zandsteen rondom de entreepartij en bij de aanzetstukken van de vensterbogen, sluit aan bij de esthetica van de architectuur uit de periode 1870-1920.

De jongere architectuur wordt gekenmerkt door een grote diversiteit in materiaal. Veel glas, beton, kleurrijk plaatwerk als gevelafwerking, et cetera zorgen ervoor dat ieder gebouw als een op zichzelf staand object wordt beschouwd en weinig samenhang

vertoont met de eromheen liggende architectuur. Door deze grote mate aan verscheidenheid van materiaalgebruik (in combinatie met de reeds genoemde verschillen in massa en hoogte) is de belevingswaarde van het gebouw en de relatie met de eromheen liggende omgeving laag.

4.7 Elementaire *Einzelgänger*

Een belangrijke rol in de uitstraling van dorp of stad zijn de *Einzelgänger*. Het zijn blikvangers die door hun functie in het dorp niet alleen een bijzondere uitstraling hebben tussen de 'gewone' bebouwing, maar meestal ook een cruciale rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur en cultuurhistorie van het gebied. In De Bergen is het bijvoorbeeld opvallend hoeveel grote schoolcomplexen er aanwezig zijn.

De Bergen kent de volgende *Einzelgänger*:

- Marechausseekazerne uit 1824: Grote Berg 9 en het daarachter gelegen complex uit 1898
- het waaggebouw op de hoek van de Paradijslaan en Waagstraat (nr. 10)
- het gezellenhuis op de hoek van de Deken van Somerenstraat en Don Boscostraat.
- de school aan de Don Boscostraat (nr. 16)
- de school aan de Deken van Somerenstraat (nr. 2 en Don Boscostraat 3)
- de voormalige textielschool aan de Anna van Egmondstraat (nr. 10-14 en Mauritsstraat 46-51)
- de school aan de Oranjestraat (nr. 2a)
- de voormalige school aan de Julianastraat (nr. 1-18)
- de voormalige ambachtschool op de hoek van de Anna van Egmondstraat en de Sint Catharinastraat (recent opnieuw opgetrokken)
- het voormalige hoofdkantoor van het Eindhovens Dagblad (Keizersgracht 2)
- de brandweerkazerne aan de Edenstraat.

4.8 Karakteristieke elementen

- Een categorie die het straatbeeld in belangrijke mate verlevendigt, zijn de utilitaire werken, kunstwerken en andere karakteristieke details. Zij versterken de uitstraling van de wijk. Een prominente groep details vormen de bruggen die Eindhoven met het gebied ten zuiden van de Dommel verbinden. Met name de brug en sluis uit 1929 in het verlengde van de Wal en de Elzentbrug, nabij de Edenstraat dragen wat betreft vormgeving in hoge mate bij aan het voor het overige groene karakter van de Dommelzone.

Afb. 122 De sluis van de Dommel, onder de Wal.

Afb. 123 De Elzentbrug.

- Verder zijn in het Dommelplantsoen enkele bakstenen elementen aanwezig die deel uitmaken van het tuinontwerp van D.F. Tersteeg uit 1926. Ze vormen als zodanig een integraal deel van het plantsoen.

Afb. 124 Bakstenen muren en hekwerk in het Dommelplantsoen. Onderdeel van het ontwerp van Tersteeg.

- Rond het kerkhof is een in Vlaams verband gemetselde bakstenen schansmuur geplaatst. De bakstenen muur draagt in hoge mate bij aan het straatbeeld van de Edenstraat en de Zwembadweg. Aan de oostzijde is het kerkhof ontsloten door de twee poortgebouwen uit 1878 met gevels uit 1939, met boven de poort een beeld van Sint Catharina. Het geheel wordt van de straat afgesloten door een fraai hekwerk bestaande uit ijzeren paaltjes en ketting. Op het kerkhof zelf bevindt zich een groot aantal hoogwaardige en historische grafstenen, zerken en monumenten.

Afb. 125 Deel van de ommuring, de entree en het hekwerk voor het kerkhof.

Afb. 126 Een impressie van het kerkhof.

- Voor de scholen aan de Julianastraat en de Deken van Somerenstraat is sprake van een authentieke ommuring met hekwerk.

Afb. 127 Ommuring in de Don Boscostraat.

- Op het Wilhelminaplein staat het kunstwerk 'Gekooide Vrijheid' van Hans van Eerd. Op Terrein Fens staat het beeld 'Ons Moeder', aan de Deken van Somerenstraat staat een vijftal blauwe objecten ('Monumentale Stapelingen') van Jan Wils.

Afb. 128 Kunstwerk Wilhelminaplein.

Afb. 129 'Ons Moeder', Kleine Berg (Terrein Fens).

Afb. 130 Element van het kunstwerk 'Monumentale Stapelingen'.

5 Waardenstelling op gebiedsniveau

5.1 Inleiding

De rijksoverheid en gemeenten beschermen historische panden, complexen en ensembles op grond van het ‘*algemene belang*’ dat het bewuste cultuurgood vertegenwoordigt. Om dit belang te kunnen beoordelen hanteert de overheid over het algemeen vier criteria, te weten:

- Schoonheid
- Betekenis voor de wetenschap
- Cultuurhistorische waarde
- Ruimtelijke of structurele samenhang.²⁰

Behalve deze noemers zijn de – deels overlappende – criteria van de gemeente Eindhoven uit de *Richtlijnen voor cultuurhistorisch onderzoek* afgevinkt, te weten:

- de ruimtelijke structuur
- de belevingswaarde (ensemble, ruimtelijke werking, esthetica, encenering)
- de architectuur (ontwerpprincipes, stijlkenmerken, referenties, constructie)
- de zeldzaamheid
- de historisch maatschappelijke betekenis (voor Eindhoven)
- de herkenbaarheid, authenticiteit en karakteristiek.

In dit hoofdstuk wordt De Bergen op gebiedsniveau gewaardeerd. De score wordt aangegeven door middel van de tekens ++, +, +/- en – ter objectivering van de waarden. Overlappingsen doen zich (vanzelfsprekend) voor. Dat wil zeggen dat een bepaalde kwaliteit die esthetisch hoog scoort, tegelijkertijd van cultuurhistorisch belang kan zijn en zo voorts. Aan de hand van het vaststellen van de waarden van het projectgebied is het mogelijk om een reeks conclusies en aanbevelingen op te stellen met betrekking tot behoud, beheer en ontwikkeling van De Bergen. Deze worden in hoofdstuk 6 vermeld.

In de hierop volgende tabel is een kolom opgenomen waarin wordt verwezen naar die paragrafen en pagina's waarin het specifieke element uit de waardenstelling verder wordt beschreven.

■

²⁰ Monumentenwet 1988, artikel 1.

Kernbegrippen	Omschrijving	Waardering	Verwijzing
	5.2 Ruimtelijke of structurele samenhang		
<i>Geomorfologie</i>	De Bergen is als kern ontstaan op een dekzandrug, gelegen tussen de beekdalen van de Gender en de Dommel. Deze hoge ligging was bepalend voor het ontstaan van het gehucht.	++	p. 23
	Bij de kruising van de veelzeggende Hoogstraat en de Mauritsstraat is deze helling nog duidelijk herkenbaar.	++	p. 57
<i>Historische lay-out en infrastructuur</i>	De Bergen is een middeleeuwse buurt, gelegen meteen buiten de omwalling van de oude stad. De situatie zoals deze op de oudste kaarten zichtbaar is, is tot op heden duidelijk herkenbaar in de lay-out van het gebied.	++	p. 24; 57
	Historische infrastructuur, bestaande uit de linten Hoogstraat, Grote en Kleine Berg en de Paradijslaan, Bergstraat en Heilige Geeststraat is nog helemaal aanwezig.	++	p. 60-63
	Het historische wegennetwerk uit het begin van de twintigste eeuw in noordelijk deel van De Bergen als onderdeel van uitbreidingswijk.	++	p. 30-32 p. 56
	Het Wilhelminaplein is een voornaam plein dat een essentieel element van de vroeg twintigste-eeuwse woonwijk in het noordelijk deel van De Bergen vormt.	++	p. 70
	De Keizersgracht en Wal liggen op de locatie van de voormalige gracht.	++	p. 38-39; p. 64
	De typologie van grote bouwblokken met in het midden grote open ruimten is kernmerkend voor De Bergen.	++	p. 72-74; 102; 106-107
<i>Ruimtelijke structuur</i>	Het centrale deel van De Bergen bestaat uit de historische linten, Hoogstraat, Grote Berg en Kleine Berg, gelegen op de dekzandrug.	++	

Kernbegrippen	Omschrijving	Waardering	Verwijzing
	Het deel ten noorden van de Kleine Berg is vrijwel in zijn geheel ontstaan in de periode 1900-1930 en vormt een fraai voorbeeld van een op particulier initiatief uitgevoerde stadsuitbreiding. Het deel ten zuiden van de Grote Berg wordt gekarakteriseerd door een veel minder samenhangend geheel, waarbij met name in de tweede helft van de twintigste eeuw binnen de bestaande structuur een aantal grootschalige complexen is uitgevoerd, die contrasteren met het historische beeld.	++ +/-	
<i>Toponymie</i>	De benaming als verwijzing naar de geomorfologische situatie (bijvoorbeeld Grote Berg of Hoogstraat) of historische context (bijvoorbeeld Paradijslaan of Wal). Toponymie als herinnering aan de oorspronkelijke samenhang tussen het noordelijk deel van De Bergen en de wijk ten westen van de Mauritsstraat (onder andere Julianastraat).	+ +	p. 23; 60-61 p. 37-38; 101
<i>Groengebieden</i>	De Dommelzone is een essentieel onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Eindhoven als gevolg van de industrialisatie. Via het Lex en Edo Hornemannplantsoen en het Anne Frank- en Dommelplantsoen is sprake van een groene strook die het historische centrum van Eindhoven verbindt met het landschap ten zuiden van de stad.	++ +	p. 40-43; 75-76; 107-108 p. 40-43; 75-76
<i>Water en industrie</i>	De loop van de Dommel als oorspronkelijke levensader voor de in het zuiden van De Bergen geconcentreerde industrie. Vandaag de dag herinnert weinig aan de relatie tussen de Dommel en de bedrijvigheid die hier tot ver in de twintigste eeuw plaatsvond.	+/-	Par. 3.2; p. 81

Kernbegrippen	Omschrijving	Waardering	Verwijzing
<i>Belevingswaarde</i>	Er is sprake van een haast op zichzelf staande entiteit binnen de stad Eindhoven. De intimiteit van het straatbeeld draagt in hoge mate bij aan de kwaliteit van De Bergen.	++	p. 66-67
	Door de krommingen en bochten in het wegennet is er nauwelijks sprake van verreikende zichtassen maar van visuele afsluitingen, waardoor het intieme karakter wordt versterkt.	++	p. 66-67; 103
	In de periferie van De Bergen dringt de stad zich vanuit de hoogte op (hoogbouwflats die op een groot aantal locaties binnen De Bergen zichtbaar zijn). Hierdoor wordt de intimiteit enigszins ontkracht.	-	p. 66-67
	5.3 Schoonheid		
<i>Architectuur</i>	Het overgrote deel van de bebouwing dateert uit de periode 1880-1940 en bestaat merendeels uit perceelsgebonden, twee à drie bouwlagen hoge baksteenarchitectuur. Binnen deze bindende structuur is een grote mate van diversiteit toegepast. Er is sprake van een staalkaart van architectuur uit de periode 1880-1940, waarbij juist het totaalbeeld in sterke mate bijdraagt aan een hoge waardering van de wijk.	++	Par. 4.6; 6.6
	In De Bergen wordt het straatbeeld voor het overgrote deel bepaald door gesloten gevelwanden. Door deze beslotenheid wordt de esthetica van de individuele panden (al dan niet in relatie tot zijn buur) nog verder benadrukt.	++	
	Grootschalige bebouwing uit het begin van de twintigste eeuw, het interbellum en de vroege wederopbouw sluiten wat betreft beeldtaal en materiaalgebruik aan op het aanwezige beeld, waardoor de ensemblewaarde van De Bergen wordt versterkt.	++	

Kernbegrippen	Omschrijving	Waardering	Verwijzing
	Bebouwing uit de periode 1965-heden is voor het overgrote deel in contrast met de aanwezige bebouwing en historische situatie en zorgt voor een onsamenhangend beeld. In een aantal historische panden is in de loop der jaren een etalagepui aangebracht waarbij weinig rekening is gehouden met de architectuurhistorische kwaliteiten van de gevel. In het straatbeeld is sprake van een groot aantal elementaire <i>Einzelgänger</i> die zowel wat betreft vormgeving als functie een belangrijke rol vervulden en nog steeds vervullen, en een positieve bijdrage vormen aan de kwaliteit van De Bergen.	- - +	Par.4.8; 6.7
<i>Schilderachtigheid</i>	Door de krommingen en bochten in het wegennet is sprake van een schilderachtig geheel met een groot aantal verrassingsmomenten.	++	p. 66-68; 103
<i>Groen</i>	De Dommelzone vormt een bijzondere groene ruimte binnen het stedelijk karakter van Eindhoven. Zowel het Anne Frankplantsoen en Dommelplantsoen van Tersteeg als het Lex en Edo Hornemannplantsoen van Fontaine (en het deel ten oosten van de Dommel van Tersteeg) hebben als voorbeelden van een parkuitleg uit respectievelijk 1916 en 1952 een hoge waarde. De aanplant in de straten is over het algemeen niet van aanzienlijke ouderdom. Met name in het noordelijke deel van De Bergen draagt de laanbeplanting wel in positieve zin bij aan de waardering van het straatbeeld, temeer omdat er vanwege de hoge kruinen en ranke stammen slechts een minimale inbreuk wordt gedaan op de belevingswaarde van de gevelwanden.	++ +	p. 40-43; 75-76; 107-108 p. 78-82; 104; 108-110

Kernbegrippen	Omschrijving	Waardering	Verwijzing
<i>Kunstwerken en karakteristieke elementen</i>	Binnen De Bergen is een klein aantal kunstwerken geplaatst. Deze dragen in hoge mate bij aan de belevingswaarde van De Bergen.	+	Par. 4.8; 6.8
	In en rond de groenaanleg van de Dommelzone zijn enkele elementen geplaatst die niet alleen een belangrijk deel vormen van het park, maar die ook met oog voor detail zijn uitgevoerd. Het betreft niet alleen de bakstenen elementen die Tersteeg in zijn plan had opgenomen, maar ook de sluis en bruggen over de Dommel.	++	p. 69-70; par. 4.8; 6.8
	Het kerkhof vormt door de combinatie van historisch groen en monumentale graven, gedenktekens en de schansmuur een markant element binnen De Bergen.	++	p. 87; 108
	5.4 Betekenis voor de wetenschap		
<i>Typologie</i>	De verschillende plantsoenen hebben waarde als uiting van de specifieke typologieën en ideologieën over de wijze waarop een park moest worden aangelegd.	++	p. 75-76
<i>Zeldzaamheid en gaafheid</i>	Binnen de gemeente Eindhoven heeft De Bergen een hoge zeldzaamheidswaarde als voorbeeld van een woonomgeving uit (met name) het begin van de twintigste eeuw, die in haar huidige verschijningsvorm (zowel stedenbouw als architectuur) in grote lijnen identiek is aan de oorspronkelijke situatie.	++	
<i>Staalkaart</i>	In De Bergen (met name ten noorden van de Grote Berg) is sprake van een staalkaart van architectuur uit de periode 1880-1940. Het naast elkaar liggen van een groot aantal panden uit deze periode geeft een goed beeld over de ontwikkelingen in esthetica en gevelopbouw uit bovengenoemde periode.	+	Par. 4.6; 6.6
<i>Einzelgänger en hun functie</i>	Het is opvallend en van hoge cultuurhistorische waarde dat binnen De Bergen een aanzienlijk aantal grote en hoogwaardige schoolgebouwen ligt.	+	Par. 4.7; 6.7

Kernbegrippen	Omschrijving	Waardering	Verwijzing
	5.5 Cultuurhistorische waarde		
<i>Historisch maatschappelijke betekenis</i>	Van de grootschalige industriële activiteiten die in met name het zuidelijke deel van De Bergen plaatsvonden en een belangrijke bijdrage vormden in de ontwikkeling van Eindhoven, is tegenwoordig nagenoeg niets meer behouden. Er is nog een klein aantal panden dat herinnert aan het industriële verleden, waaronder de tabakskerverij, Paradijslaan 14-16 en Kleine Berg 63. Verder staat achter Bergstraat 10 een volume met een sterk industrieel karakter. Wat hier precies heeft gezeten is onbekend.	- +	Par. 3.2; p. 33
<i>Identiteit</i>	De Bergen wordt gekenmerkt door een gevarieerd karakter waar wonen, werken, zakelijkheid en dienstverlening elkaar ontmoeten. Van een dergelijke gevarieerde opzet was al ten tijde van de sterke ontwikkeling in de negentiende en begin twintigste eeuw sprake. Naast een diversiteit in activiteit is er ook sinds jaar en dag sprake van een grote mix van bewoners: welgestelden, hoogopgeleiden, middenstanders, arbeiders en studenten. Ook deze melange vormt een historisch continuüm.	++	

6 Kansen en bedreigingen

De Bergen is een gebied met een hoge cultuurhistorische (belevings)waarde. In het gebied ten noorden van de Grote Berg is sprake van een coherent geheel, waarbij de bebouwing, ondanks een grote mate van nuancering in beeldtaal, een fraai ensemble vormt. In het zuiden bestaat de historische waarde meer uit solitaire elementen, die zijn geplaatst tussen de inbreidingsactiviteiten van de laatste decennia.

Het is van belang om de waarden die in De Bergen aanwezig zijn, te behouden voor de toekomst. Dat betekent dat bij iedere ontwikkeling binnen de grenzen van het gebied een weloverwogen beslissing moet worden gemaakt over de invloed en uitstraling die de ingreep op de wijk zal hebben.

In onderhavig hoofdstuk worden de kansen en bedreigingen die spelen in De Bergen opgesomd en worden hieraan algemene en specifieke aanbevelingen gekoppeld. De volgende opzet is afgeleid van de indeling die in hoofdstuk 4 is toegepast. Dat wil zeggen dat de tekst een thematische opzet heeft en de karakteristieke bestanddelen van de wijk volgt.

6.1 Nederzettingstypologie

1. *Beleving dekzandrug* — De historische kern is gelegen op een dekzandrug en ligt als gevolg hiervan hoger dan het omringend gebied. Bij betreding van de wijk vanuit het westen, kan het hoogteverschil nog beleefd worden tussen de Hoogstraat en de Mauritsstraat. Dit hoogteverschil moet beleefbaar blijven bij eventuele wijzigingen aan de Westtraverse omdat het een zichtbare herinnering vormt aan de ontstaansreden van de oude lintdorpen Grote en Kleine Berg.
2. *Relatie woonwijk ten oosten en westen van Mauritsstraat* — Uit de analyse van het historisch kaartmateriaal is gebleken dat de woonwijk ten noorden van de Kleine Berg en in het verlengde van de Willem de Zwijgerstraat oorspronkelijk deel uitmaakte van de wijk. Met de traversefunctie die de Mauritsstraat kreeg in de jaren zestig is de wijk fysiek in tweeën gesplitst. Dit is nog verder versterkt door het wijzigen van de loop van de Willem de Zwijgerstraat binnen het projectgebied. Dit is de enige locatie waar de stedenbouw van De Bergen bestemmingsplanoverschrijdend is. Getracht moet worden de historische relatie (die onder andere blijkt uit de straatbenaming) te versterken. Dit kan geschieden via visuele middelen als zichtassen (met name in de Julianastraat en de Willem de Zwijgerstraat), begeleiding met groen maar ook met meer fysieke elementen als oversteekplaatsen.

3. *Gevelwanden en binnengebieden* — De Bergen wordt gekarakteriseerd door over het algemeen gesloten gevelwanden met daarachter, tussen de lintbebouwing, grote binnenplaatsen. Deze typologie van beslotenheid van de gevelwanden en intimiteit van de binnenterreinen, moet in de toekomst worden behouden. Toegangen tot de achterterreinen moeten bescheiden van omvang zijn, mogelijk in de vorm van onderdoorgangen of smalle steegjes. Het openbreken van de gevelwand moet worden voorkomen omdat dit de historische typologie negeert en verstoort.

De pleinvorming met bebouwing aan de Luciferstraat is een voorbeeld van een inbreiding waarbij rekening is gehouden met de typologie: enkele stegen en straatjes geven toegang tot het 'hof'. Het Spijndhof breekt juist met de historische typologie: hier is sprake van een grote doorbraak in de gevelwand van de Heilige Geeststraat. Verdere inbreiding langs de Heilige Geeststraat kan resulteren in het 'herstellen' van de doorbraak, waarbij slechts een doorgang van bescheiden omvang toegang zal geven tot het achterterrein. Zie ook paragraaf 6.9.

6.2 Infrastructuur

4. *Historisch wegennetwerk* — Het wegennet dat dateert uit de periode vóór 1900 is nagenoeg volledig in de oorspronkelijke verschijningsvorm aanwezig. Ook in de toekomst moet het traject van deze historische wegen ongewijzigd blijven.
5. *Beleving Keizersgracht en Wal* — Tot het interbellum liep over het traject van de Keizersgracht en de Wal een gracht. Vandaag de dag is er (behalve de straatbenaming) geen duidelijk herkenbare herinnering aan deze historische situatie. Oorspronkelijk bestond deze straat uit de eigenlijke weg en fietspaden die door een berm van de hoofdweg afgescheiden waren. In deze structuur is op zekere hoogte de historische scheiding tussen weg en water herkenbaar. Net zoals nu worden beide werken van elkaar afgezonderd door een rij bomen, zij het dat de huidige aanplant weinig coherentie vertoont (de bomen staan te ver van elkaar af). Bij toekomstige werkzaamheden aan de weg is het mogelijk om, met de historische situatie in het achterhoofd, deze in een eigentijdse vorm terug te voeren. Dit kan worden bereikt door het versterken van het contrast tussen de verschillende onderdelen (straat, groen, fietspad). Om zoveel mogelijk aan te sluiten op de historische situatie zou met name aan de westzijde het groen aanzienlijk moeten worden verdicht, waardoor er weer sprake wordt van een scheidende groene barrière tussen weg en fietspad (voormalige water). Het groen aan de oostzijde moet worden beperkt, zodat juist de beleving van de historische situatie aan westzijde van de Keizersgracht en Wal wordt versterkt. Mogelijk kan de historische situatie middels de vele oude foto's die van de Keizersgracht en Wal bestaan, ook direct visueel worden uitgebeeld (bijvoorbeeld als bekleding van bushokjes).

Afb. 131 Keizersgracht, historische foto. Aan de westzijde is tussen weg en water sprake van een rij bomen.

Afb. 132 Keizersgracht anno 2008. De historische scheiding is verdwenen. De huidige boomaanplant draagt door de afstand tussen de bomen weinig bij aan de (historische) beleving van de straat.

6. **Krommingen en visuele afsluitingen** — Karakteristiek voor het straatbeeld van De Bergen zijn de krommingen en bochten in de wegen. Hierdoor is sprake van een groot aantal visuele afsluitingen en het nagenoeg ontbreken van lange zichtassen. Door dit specifieke stratenpatroon ontstaat een schilderachtig en intiem karakter. De karakteristieke kwaliteiten van het straatverloop moeten bij toekomstige activiteiten worden versterkt. Dit betekent dat er geen 'gaten' in de bebouwing mogen komen waardoor langere zichtlijnen ontstaan. Eerder moet op specifieke punten in het straatbeeld (in de krommingen van de bocht) juist worden ingespeeld op het concept van visuele afsluitingen door hier hoogwaardige bebouwing op te richten.
7. **De beleving van de straatbreedte** — In De Bergen is een duidelijk onderscheid in straatbreedte tussen de hoofd- en wijkwegen. Deze historisch ontstane situatie dient in de toekomst behouden te blijven.

Wat betreft de bebouwing moet worden voorkomen dat woningen af gaan wijken van de bestaande rooilijn (zie ook punt 27), zodat hiaten in het over het algemeen consequente beeld zoveel mogelijk worden voorkomen. Om deze reden zal er geen bebouwing met voortuintjes kunnen plaatsvinden in de straat. Een dergelijke typologie sluit sowieso niet aan bij het vroeg twintigste-eeuwse straatbeeld. Het afwijken van de rooilijn is het sterkst voelbaar in de Paradijslaan, waar het kantorencomplex, nummer 20 tot en met 38 op een aanzienlijk stuk van de straat is gelegen. Gezien de aanwezigheid van enkele historische panden ten zuiden hiervan, is het echter begrijpelijk dat deze gevel zover terugligt. Bij eventuele toekomstige ontwikkeling op deze locatie wordt dan ook geadviseerd het hier aanwezige beeld te behouden, zodat de kleinschalige historische bebouwing niet in de verdrinking komt en niet meer zichtbaar is als men vanuit de stad naar de Dommelzone loopt. Mogelijk kan een groene 'rooilijn' langs de straat ontstaan, aansluitend op de rooilijn van de bebouwing van het noordwestelijke deel van de Paradijslaan.

8. *De beleving van de straatbreedte: groenbeplanting* — Beplanting speelt eveneens een belangrijke rol in de beleving van de straatbreedte. Het is begrijpelijk dat de wens bestaat tot de aanplant van groen, waardoor in de straat een aangename leefomgeving ontstaat. Het willekeurig aanplanten van struiken en bomen heeft echter wel als risico dat de specifieke cultuurhistorische waarden in het straatbeeld verdwijnen. Vanuit een cultuurhistorisch oogpunt was met name het noordelijk deel van De Bergen een stenige omgeving (uitzonderingen zijn het Wilhelminaplein en Terrein Fens). De aanplant in de wijk is over het algemeen niet ouder dan vijftig jaar en is ontstaan vanuit een naoorlogse behoefte aan groen.

Het probleem met de aanplant van begroeiing is dat de belevingswaarde van de gevelwanden en daarmee de belevingswaarde van de straatbreedte wordt verstoord. Het aanplanten van groen dient weloverwogen te worden uitgevoerd en niet enkel vanuit de behoefte aan meer bomen en struiken. De punten 17, 18 en 20 gaan verder in op het gebruik van groen in het straatbeeld.

9. *De beleving van de straatbreedte: stoepen en parkeervakken* — Op historische foto's uit de eerste decennia van de twintigste eeuw kunnen we zien dat de hoofdwegen in De Bergen waren voorzien van stoepen. De oorspronkelijke stoepen waren bestraat met soortgelijke klinkers als de weg (zie ook punt 13), waardoor beide onderdelen elkaar aanvulden. Of in de woonstraten ook al vroeg sprake is geweest van een stoep is onbekend, maar vanwege de functie van deze straten, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat hier in het interbellum al een dergelijke opdeling van de straatbreedte is geweest. Tegenwoordig zien we in het overgrote deel van De Bergen stoepen (ook in de woonstraten), waardoor, mede door het materiaalgebruik en opsluitbanden een veel sterkere overgang is ontstaan en de beleving van de historische straatbreedte wordt aangetast.

In die straten waar geen sprake is van doorgaand verkeer kan worden gedacht aan het verwijderen van de stoepen, waardoor de overgang van beklinterde straat naar gemetselde gevels geleidelijk in elkaar overlopen. De begrenzing tussen weg en stoep kan worden benadrukt door molsgoten. Dergelijke goten vormden in Nederland vaak tot ver in de twintigste eeuw de grens tussen straat en leefruimte en dienden tevens voor de regenafvoer. Daar waar stoepen blijven bestaan, kan door aandacht te besteden aan met name de materiaalkeuze, de harde begrenzing van de stoep worden verzacht. Zie ook het punt 11.

Afb. 133 Grote Berg, circa 1900. Er is al sprake van stoepen.

Naast de aanwezigheid van stoepen, draagt de aanwezigheid van parkeervakken in negatieve zin bij aan de beleving van de straatbreedte. Logischerwijs waren er oorspronkelijk geen parkeervakken en zijn deze pas in de tweede helft van de twintigste eeuw aangelegd.

Daar waar mogelijk moet worden geprobeerd parkeren aan de straat te vermijden. Vanwege de eventuele onhaalbaarheid hiervan moet ten minste worden geprobeerd de uitstraling van het parkeren tot een minimum te beperken. Uniformiteit wat betreft vormgeving en oriëntatie is geadviseerd zodat de vakken als een constante factor worden ervaren. Met name op de Kleine Berg neemt de parkeerzone door het dwars parkeren van de auto's een aanzienlijk deel van de straatbreedte (van gevel tot gevel) in beslag.

10. ***Onderscheid tussen verkeersaders en stadsstraten: bestrating*** — Er is een duidelijk onderscheid in bestrating tussen de geasfalteerde hoofdwegen en de beklinkerde straten in de wijken. De beklinkerde straat geeft een gevoel van intimiteit en sluit wat betreft materiaalkeuze beter aan op de baksteenarchitectuur van de aangrenzende gevelwanden.

Bij een eventuele herinrichting van de Grote Berg van 'verkeersader' tot 'stadsstraat', is aan te raden om de bestrating aan te passen aan de overige wijkstraten: dus beklinkeren.

11. ***Creëren van uniformiteit in de beklinking*** — Een groot deel van de straten in De Bergen is beklinkerd. Er is echter een grote diversiteit in zowel materiaal als kleur en legpatroon. Hierdoor ontstaat een rommelig beeld, vooral in plaatsen waar drie of meerdere soorten stratenaanleg samenkomen. Bij toekomstige werkzaamheden aan de wegen moet de bestrating op elkaar worden afgestemd. Dit betekent niet dat alles overal exact hetzelfde hoeft te zijn, maar wel dat straten met een soortgelijke functie (woonfunctie, woon-werkfunctie) op elkaar aansluiten.

Ook de vormgeving van de stoepen kan aansluiten op het straatbeeld. In sommige straten is hiervan al sprake en zien we dat er een veel coherenter en rustiger beeld ontstaat. Hierdoor wordt de aandacht niet afgeleid van de beleving van de vele fraaie gevelwanden in De Bergen.

12. *Behoud van de open ruimten van de pleinen* — Zoals bij punt 4 ter sprake is gekomen, karakteriseert De Bergen zich door een combinatie van gesloten gevelwanden en daarachter liggende grote **binnenterreinen**. Door het ‘verborgen’ karakter van deze pleinen is de beleving van de openheid in het straatbeeld beperkt. Hier liggen kansen voor ontwikkeling, zie punt 15 en paragraaf 6.9 waar enkele specifieke locaties worden behandeld.

De pleinen die aan de straat liggen, dragen daarentegen wel sterk bij aan de belevingswaarde van De Bergen. Zij vormen overgangsgebieden, rustpunten en sociale ontmoetingsplekken in het compacte straatbeeld. Open ruimte is schaars in De Bergen en er moet voorzichtig mee worden omgegaan. Getracht moet worden de open pleinen zoveel mogelijk hun open karakter te laten houden. Dit betekent niet van de straat afsluiten door middel van bebouwing, maar ook niet centraal op een open ruimte bouwen.

In paragraaf 6.9 wordt ingegaan op de specifieke kansen en bedreigingen voor de diverse locaties in De Bergen.

Een uitzondering op bovenstaande doelstelling vormt het Spijndhof waar in de laatste decennia juist een naar de straat geopend plein is gecreëerd. Op deze locatie sluit dit beeld niet aan op de cultuurhistorische situatie en wordt juist wel geadviseerd het plein af te sluiten. Gezien de huidige situatie, waarbij sprake is van een ‘poortgebouw’ aan beide zijden van het plein, is aansluiting zoeken op de historische rooilijn niet gewenst. De rooilijn zal ietwat van de straat af moeten liggen zodat de intentie van de nieuwbouw niet verloren gaat. Vóór de eventuele nieuwe ‘afsluitende’ bebouwing kan eventueel wel een bomenrij of haag worden geplaatst om de continuïteit van de historische gesloten gevelwand te benadrukken. Zie ook punt 4 en paragraaf 6.9.

13. *Het creëren van een fijnmazig verbindingsnetwerk op de binnenterreinen* — Bij de ontwikkeling van de binnenterreinen ontstaan mogelijkheden om een verfijnd netwerk van met name paden voor langzaam verkeer te creëren. Een dergelijk stedelijk landschap heeft een hoge mate van schilderachtigheid en vormt een heuse ontdekkingstocht voor de voorbijganger. In Nijmegen bijvoorbeeld is deze typologie van kleine straatjes en steegjes over de terreinen achter de gevelwanden alom aanwezig (middeleeuws relict) en wordt deze bij toekomstige ontwikkelingen verder versterkt, met als doelstelling wandelaars in een ‘verborgen’ gebied uit te nodigen. Ook in Eindhoven is het creëren van een dergelijke situatie mogelijk.

Hierbij moet zoveel mogelijk aansluiting worden gezocht op bestaande verbindingen, hetzij in de vorm van huidige steegjes of via bestaande poortgebouwen (onderdoorgangen). Indien deze niet aanwezig zijn, kunnen nieuwe doorgangen worden gecreëerd op plaatsen waar dit een minimale invloed heeft op de beeldkwaliteit van de bebouwing. Hierbij is het gewenst de beslotenheid van de gevelwanden te behouden en dus eerder te denken in de trant van onderdoorgangen. De toegang naar De Rungraaf is een voorbeeld van een 'jonge' onderdoorgang. Zie ook paragraaf 6.9.

Afb. 134 Grote Berg, onderdoorgang naar de Rungraaf. Op deze wijze wordt de geslotenheid van de gevelwand behouden.

Afb. 135 Bergstraat 26-30, het voormalige poortgebouw van de lucifersfabriek. Een uitgesproken locatie voor een nieuwe onderdoorgang naar het binnenterrein.

6.3 Verkavelingspatroon

14. **Historische context** — Van het historisch verkavelingspatroon van vóór 1900 is nagenoeg niets meer behouden. In het overgrote deel van de wijk is tegenwoordig sprake van kleine percelen met daarop ook perceelsgebonden bebouwing. Hier wordt geadviseerd om in de toekomst de locaties met een dergelijke perceelsgebonden situatie te behouden. Zie ook punt 26.

6.4 Groenelementen

15. **Behoud van de plantsoenen** — Rond de Dommel is sprake van een aantal plantsoenen: het Dommelpantsoen en Anne Frankplantsoen van D. F. Tersteeg en het Lex en Edo Hornemannplantsoen van F. Fontaine. De plantsoenen van Tersteeg en Fontaine laten elk een duidelijk eigen typologie zien. Het is van belang dat de plantsoenen als geheel worden behouden en onderhouden vanwege hun cultuur- en tuinhistorische waarde en vanwege hun recreatieve en esthetische functie.

De gemeente zou het gebruik van de plantsoenen door middel van allerlei activiteiten voor een breder publiek moeten stimuleren. Dat kan de negatieve

uitstraling die met name het Anne Frankplantsoen heeft (als gevolg van de negatieve berichtgeving in het nieuws enige tijd geleden), doen verdwijnen.

16. *Behoud van het groen op het Catharinakerkhof* — Het Catharinakerkhof is rijksmonument. De begroeiing maakt deel uit van het gehele ensemble. Ten tijde van de aanleg van het kerkhof (1877), speelde groen een belangrijke rol in de beleving van het kerkhof (net als tegenwoordig). Zowel de oude bomen langs de randen, die bijdragen aan het intieme en besloten karakter van het kerkhof, als de bomen op het kerkhof zelf die bijdragen aan de ambiance van de locatie dienen te worden behouden en onderhouden.
17. *De beleving van gevelwanden en laanbeplanting* — In De Bergen is op diverse locaties sprake van laanbeplanting. Over het algemeen bestaat deze uit jonge bomen die zijn aangeplant op locaties waar voorheen nooit sprake is geweest van begroeiing: De Bergen had een stenig karakter. Alleen in de Prins Hendrikstraat is sprake van een aantal bomen dat dateert uit de beginperiode van de bouw (circa 1905).

Het probleem met de aanplant van begroeiing is dat de belevingswaarde van de gevelwanden en daarmee de belevingswaarde van de straatbreedte wordt verstoord. Het aanplanten van groen dient weloverwogen te worden uitgevoerd en niet enkel vanuit de behoefte aan meer bomen en struiken. In de Prins Hendrikstraat, Bergstraat en Sint Catharinastraat staan ranke bomen met een hoog geplaatste kruin. Hierdoor is de invloed op de belevingswaarde van de gevelwanden beperkt en wordt het oog juist omhoog getrokken waardoor de gevels eerder worden opgemerkt. Voor toekomstige begroeiing moet worden gekeken naar de mogelijkheid van aanplant van oudere boomsoorten met een hoge kruin, zodat de belemmering van het zicht op de gevelwanden van een zo kort mogelijke duur is. Gestreefd zou moeten worden naar een stadsbiotoop waar ecologie en cultuurhistorie elkaar de hand reiken.

Afb. 136 Bergstraat en Prins Hendrikstraat. Doordat de kruin van de bomen zich op aanzienlijke hoogte bevindt, wordt de beleving van de gevelwand nauwelijks verstoord.

18. **Laanbeplanting in de Keizersgracht en de Wal** — Langs deze straten was tot het interbellum sprake van een sterk groen straatbeeld, waarbij een rij forse bomen de weg van de gracht scheidde. Door de aanwezigheid van het brede fietspad aan de westelijke zijde is het mogelijk om ook hier (op de heuvel tussen fietspad en weg) een rij stevige bomen te plaatsen. De bomen die nu langs de weg staan, zijn erg bescheiden in omvang en staan te ver uit elkaar om het gevoel van een laan te creëren. Door het aanplanten van dicht bij elkaar staande bomen wordt teruggegrepen op de situatie van circa een eeuw geleden. Om de historische situatie verder te versterken zou de beplanting alleen aan de westzijde moeten worden geconcentreerd en zal de huidige begroeiing aan de oostelijke (centrum-) zijde moeten worden gerooid of in ieder geval niet worden aangevuld.

Afb. 137 Keizersgracht richting Emmastraat (vanaf Kerkstraat). Er is sprake van een rij grote bomen.

19. **Terrein Fens** — Binnen de stedelijke zone van De Bergen vormt het Terrein Fens een open zone. Op deze locatie stond voorheen de Villa Fens, geplaatst in een parkachtige tuin. Hoewel zowel huis als tuin zijn verdwenen, is er nog een aantal historische bomen (waaronder de laan naar het koetshuis) behouden die herinneren aan de historische situatie. Het is van belang dat deze bomen ook in de toekomst worden behouden en onderhouden. Het Terrein Fens is de uitgesproken locatie om een groene ambiance te creëren. Niet alleen sluit je hiermee aan op de historische situatie, maar ook op de wens naar meer groen. Een groen plein kan daarnaast ook dienen als een 'groene poort' naar De Bergen. Dit betekent niet dat er niet op het terrein kan worden gebouwd, maar wel dat groen een prominente rol vervult. Zie ook paragraaf 6.9.
20. **Laanbeplanting in het zuidelijk deel: een poortfunctie naar de plantsoenen** — In het zuidelijk deel van De Bergen is meer ruimte voor laanbeplanting: het toponiem Paradijslaan vraagt zelfs om een fraaie bomenrij. Langs de Paradijslaan staat een aantal linden. Deze groep heeft door zijn solitaire karakter echter een enigszins verloren uitstraling. Vanaf de Grote Berg kan, richting de Dommelzone een lange laan worden gecreëerd die aan beide zijden wordt omzoomd door bomen. Hierdoor ontstaat een soort poortfunctie: van de hectiek van de stad naar de rust van de

plantsoenen. Ook de straatjes haaks op de Paradijslaan (Waagstraat, Zwembadweg en Groot Paradijs) kunnen een sterker groen karakter krijgen, waarmee de poort-functie verder wordt versterkt. Bomen langs de Zwembadweg verbinden bovendien het groene kerkhof en de laanbeplanting langs de Zwembadweg (langs kerkhof) en Edenstraat.

21. *De 'groene long' in de stad meer benadrukken* — Door laanbeplanting aan te leggen langs de wegen naar het zuiden, ontstaat een heel geleidelijke transitie van stenige stad naar het buitengebied. Via de lanen word je langs het door baksteen omzoomde kerkhof gestuurd (sterk door de mens aangelegd karakter), om het Anne Frankplantsoen (onder nieuwe hoogbouw door) en het Dommelplantsoen te benaderen (die beide een geromantiseerd beeld van de natuur uitdragen). Via het Lex en Edo Hornemannplantsoen (een zo inheems 'natuurlijk' park) nader je verder naar het zuiden het open gebied.

Deze geleidelijke overgang is bijzonder en moet inzichtelijk blijven / worden gemaakt.

6.5 Waterpartijen

22. *Dommel* — Binnen De Bergen vormt de Dommel de enige waterloop. Samen met de plantsoenen zorgt de rivier voor een aangename en rustgevende omgeving aan de rand van de stedelijke hectiek.

Het Waterschap heeft voor het eind van 2008 een plan klaarliggen voor de herinrichting en sanering van de Dommel.²¹ Hieronder valt ook de Dommelzone binnen het projectgebied (deelgebied 2: Stadswandelpark). Het is van groot belang dat tijdens deze werkzaamheden de specifieke kwaliteiten van de plantsoenen van Tersteeg en Fontaine onaangetast blijven.

6.6 Bebouwing

23. *Behouden en onderhouden authentieke bebouwing* — De ambiance van De Bergen wordt in grote mate bepaald door de aanwezige bebouwing. Het is dan ook van groot belang dat sloop of grootschalige wijzigingen tot een absoluut minimum worden beperkt: de kwaliteiten van een gebouw worden versterkt door de context. Juist de lange gevelwanden met verwante bebouwing maken dat De Bergen een hoge cultuurhistorische waarde heeft.

²¹ Het plan staat vermeld op www.waterschapdedommel.nl.

24. *Behoud van kleinschalig karakter noordelijk deel* — De Bergen kenmerkt zich in grote mate door kleinschalige bebouwing. Dit geldt met name voor het gebied ten noordwesten van de Kleine Berg. Over het algemeen staat hier perceelsgebonden bebouwing (enkel of dubbelperceel) van gemiddeld twee of drie bouwlagen. Binnen deze homogeniteit is vanwege de hoogteverschillen (door aantal verdiepingen, hoogte van de verdiepingen en hoogte en vorm van de kap) een aangenaam gevarieerd beeld ontstaan.

Bij toekomstige ontwikkelingen moet zoveel mogelijk aansluiting worden gevonden op de historische situatie. Kleinschalig, aansluiting op de massa van de bestaande bebouwing maar vrijheid voor nuanceverschillen. Juist de diversiteit in de wijk moet worden versterkt, zonder meteen te contrasteren.

25. *Grootschaligheid en de invloed op de wijk: het noordelijke deel* — In het projectgebied staat een aantal gebouwen met een grote korrel. Ten noorden van de Kleine Berg staat een aantal scholen die wat betreft hoogte en breedte sterk afwijken van het kleinschalige karakter van de wijk. Doordat deze gebouwen zijn opgetrokken in een verwante beeldtaal en gebruik maken van een zelfde soort bouw materiaal, contrasteren zij echter niet met het algehele beeld. Daarnaast blijft de hoogte beperkt. Dit aansluiten van de grote bebouwing op de woningbouw geldt voor de architectuur uit de eerste helft van de twintigste eeuw en de wederopbouwperiode.

Inbreidingen in de afgelopen decennia hebben over het algemeen een grootschalig karakter, waarbij de volumes niet alleen hoger, maar ook breder zijn. Deze architectuur contrasteert wat betreft vormgeving, korrelgrootte en materiaalgebruik eerder met de historische kleinschalige architectuur wat op diverse plaatsen resulteert in een veel eenzijdiger gevelbeeld met een lagere belevingswaarde. Zie ook punt 28.

Nieuwe grootschalige inbreidingen in het bestaande gevelbeeld moeten zoveel mogelijk worden voorkomen om de historische karakteristiek te behouden. Waar vernieuwing of nieuwbouw onontbeerlijk is, moet aansluiting worden gezocht op de bestaande (omringende) bebouwing. De nieuwbouw op de locatie van de voormalige ambachtsschool sluit zowel wat betreft korrelgrootte als vormgeving en materiaalgebruik aan op het historische complex dat op deze locatie stond. Door de historiserende wijze waarop is gewerkt, sluit dit grootse complex opvallend goed aan op de beeldkwaliteit van de straat. Dit complex kan een voorbeeldfunctie vervullen voor toekomstige bouwactiviteiten. Zie ook punt 34.

Afb. 138 Historische foto van de ambachtsschool op de hoek van de Sint Catharinastraat en de Anna van Egmondstraat, en een foto van het recent opnieuw opgetrokken complex.

26. **Grootschaligheid en de invloed op de wijk: het zuidelijk deel** — In het zuidelijk deel is er veel bebouwing met een grote korrel, daterend uit diverse perioden. Deze grote volumes uit het interbellum en de vroege wederopbouw sluit wat betreft vormgeving en materiaalgebruik goed aan op de kleinschalige bebouwing in de directe omgeving en het gebied ten noorden van de Grote Berg. De bebouwing uit de jaren zeventig en later contrasteert echter sterk met de historische architectuur. Dit komt onder andere door de schaalgrootte: gebouwen zijn niet alleen een aanzienlijk stuk hoger, maar ook breder en dieper (onder andere TD-gebouw, appartementencomplex Groot Paradijs, kantoor Eindhovens Dagblad en stadskantoor). Door hun vormgeving en grote diversiteit in materiaalgebruik is de impact van deze grootschalige complexen alleen nog groter. Deze bebouwing met grote korrel heeft als nadeel dat de historische panden en complexen worden overschaduwd en een groot deel van hun aanzien verliezen.

Bij toekomstige ontwikkelingen zal een nieuwe weg in moeten worden geslagen, waarbij samenhang met de historische situatie boven individualiteit en massaliteit moet staan. Dit betekent minder hoogbouw. Het huidige onsamenhangende beeld dat is ontstaan, moet bij toekomstige ontwikkelingen worden gerectificeerd.

27. **Rooilijnen** — De bebouwing in De Bergen wordt gekenmerkt door het ontbreken van voortuinen. Hierdoor is er sprake van rooilijnen die meteen aan de straat (de stoep) liggen. De belevingswaarde van deze gesloten gevelwanden met een doorlopende rooilijn is essentieel in De Bergen. Bij toekomstige ontwikkelingen binnen de lintbebouwing mag niet worden afgeweken van de bestaande rooilijnen: dat betekent geen architectuur op enige afstand van de straat (met voortuin of parkeervak).
28. **Vormgeving** — De architectuur in De Bergen is voor het overgrote deel ontstaan in de periode 1880-1940 en toont dan ook een grote diversiteit aan bouwstijlen; Hollandse renaissance, Jugendstil, rationalisme, et cetera. Ondanks deze grote diversiteit is er sprake van een coherent beeld. Dit komt met name door het materiaalgebruik (baksteen, zie punt 32) en de sobere wijze waarop de specifieke vormgeving

is toegepast. Ook de gebouwen met grote korrel die in deze periode zijn opgetrokken, vertonen een soortgelijke beeldtaal, waardoor zij het straatbeeld eerder complementeren dan contrasteren.

Bij toekomstige werkzaamheden moet de vormgeving van de bestaande bebouwing (opzet van de gevels, gebruik van erkers, type vensters, type dakkapel, materiaalgebruik (zie ook volgende punt) en detaillering dienen als uitgangspunt en inspiratiebron voor nieuwe bebouwing.

29. **Materiaalgebruik: baksteenarchitectuur** — De Bergen is een wijk die wordt gekarakteriseerd door baksteenarchitectuur. Ongeacht bouwstijl en -periode is het dit materiaalgebruik dat de bebouwing verbindt. Ook gebouwen uit de eerste decennia van de twintigste eeuw en de vroege wederopbouw, die een grotere korrel hebben dan de woonhuizen (scholen en dergelijke), sluiten door het gebruik van rode baksteen (en vormtaal) aan op het algehele beeld van de wijk.
30. **Materiaalgebruik: stucwerk** — In het noorden is een aantal locaties aan te wijzen waar is afgeweken van dit beeld: met name in de Kleine Berg en Heilige Geeststraat staat een aantal gebouwen met gepleisterde gevels (al dan niet met schijnvoegen). Deze gevels zijn over het algemeen wat ouder en zijn in hun huidige verschijningsvorm ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw. Jongere bebouwing aan de Heilige Geeststraat en het Spijndhof sluit wat betreft materiaalgebruik (pleisterwerk) aan op het specifieke historische beeld en geldt hier dan ook als voorbeeld van een geslaagd materiaalgebruik.
31. **Materiaalgebruik: schilderen van gevels** — Een aantal panden in het noordelijk deel is in de loop der jaren voorzien van een witte verflaag. Het gaat hierbij veelal om gebouwen met een historische baksteenarchitectuur. Door de sauslaag is de karakteristieke detaillering met speklagen (geglazuurde steen of pleisterwerk) niet meer zichtbaar. Daarnaast is het contrast tussen steen en voeg verdwenen, waardoor het speelse karakter van de gevelopbouw teniet is gedaan. Het (wit) schilderen van bakstenen gevels moet zoveel mogelijk worden voorkomen om het authentieke en karakteristieke straatbeeld te behouden.
32. **Materiaalgebruik: grote diversiteit in jongere architectuur** — Bij de bebouwing uit de tweede helft van de twintigste eeuw is behalve de reeds besproken afwijkingen in korrelgrootte en vormgeving, ook sprake van een andere kijk op materiaalgebruik. Ieder gebouw contrasteert met zijn buur, waardoor het individualisme wordt benadrukt. Dit conflicteert met de grote samenhang die elders in de wijk zichtbaar is. Bij nieuwe bebouwing (ook van een aanzienlijke korrelgrootte), moet worden teruggegrepen op het gebruik van de in de omgeving gebruikte materialen, met name baksteen. Op deze wijze ontstaat weer een relatie met de historische architectuur die in de directe nabijheid aanwezig is.

33. *Daken* — Binnen De Bergen is een grote diversiteit aan gevelbeëindigingen: kopgevels met zadeldak, lijstgevels met zadel- of mansardedak en platte daken (jaren twintig en dertig). De diversiteit aan daken draagt in grote mate bij aan de schilderachtigheid van het straatbeeld. Deze diversiteit moet in de toekomst worden behouden en uitgebreid: het ontstaan van lange rijen identieke daken is niet gewenst.
34. *Dakkapellen* — Dakkapellen vormen vaak verstorende elementen binnen het straatbeeld. De daken zelf daarentegen vormen vaak een rustig element in het straatbeeld. Daar waar de gevels door specifieke detaillering vrijwel allemaal uniek zijn, zijn de daken over het algemeen uniform in afwerking. De plaatsing van nieuwe dakkapellen moet zoveel mogelijk worden voorkomen. Indien gewenst moeten ze aan specifieke eisen wat betreft vormgeving, detaillering en grootte voldoen en op elkaar worden afgestemd.
35. *Het behoud van het bestaande aanzien van het houtwerk aan de gevel* — In De Bergen bezit een groot deel van de bebouwing nog de authentieke kozijnen en ramen. Dit draagt in hoge mate bij aan de cultuurhistorische kwaliteit van de wijk. Nieuwe kozijnen wijken vaak in materiaal en vormgeving af van het historische beeld en vormen niet zelden een beeldverstorend element in de gevelwand. Bij vernieuwing van kozijnen en ramen moet zoveel mogelijk aansluiting worden gezocht bij het historische voorbeeld: wat betreft profilering, dikte van de roeden, aantal roeden en kleurstelling.
36. *Herbestemming in plaats van nieuwbouw* — Binnen de grenzen van De Bergen ligt een aantal fraaie, grootschalige complexen. Het gebeurt vaak dat dergelijke gebouwen hun functie verliezen en door leegstand of sloop worden bedreigd. Er zal veel aandacht moeten worden besteed aan het herbestemmen hiervan. Zij zijn vaak in grote mate de dragers van een straatbeeld en het verlies ervan is een gemis voor de beeldkwaliteit. Door hun grootschalige karakter zijn ze in het algemeen uitermate geschikt voor een nieuwe invulling. Wijzigingen aan exterieur en vooral interieur zijn dan onontkoombaar, maar kunnen tot een minimum beperkt worden door creatieve oplossingen.

6.7 Elementaire *Einzelgänger*

37. *Versterken aanzien elementaire Einzelgänger* — Binnen de grenzen van De Bergen ligt een aantal elementaire *Einzelgänger*, gebouwen die een bijzondere rol binnen de wijk vervullen door typologie, functie en afmetingen. In De Bergen valt met name het grote aantal schoolgebouwen op. Het is van belang dat deze 'unieke' panden worden behouden voor de toekomst, omdat zij een apart cachet aan het gebied verlenen en niet gemist kunnen worden in het verhaal van de plek.

6.8 Karakteristieke elementen

38. *Elementen in de Dommelzone* — De Dommel en de daaraan gelegen plantsoenen vormen een bijzonder wandelgebied binnen De Bergen. Behalve het groen en het water, zijn ook de karakteristieke elementen deel van het totaalplaatje. De sluis bij de Wal en de Elzentbrug, vormen samen met de bakstenen elementen van Tersteeg een essentieel onderdeel in de belevingswaarde van de plantsoenen. Het is dan ook van belang dat deze elementen worden behouden en onderhouden vanwege hun intrinsieke waarde en ensemblewaarde.
39. *Meer ruimte voor karakteristieke elementen* — Binnen De Bergen ligt slechts een beperkt aantal karakteristieke elementen. Dergelijke objecten kunnen een belangrijke rol spelen in de beleving van het straatbeeld. In het noorden zijn het Wilhelminaplein en het Terrein Fens uitgesproken locaties om dergelijke objecten te plaatsen. In het zuidelijke deel vormt de Dommelzone een bijzondere locatie waarin een (tijdelijke) beeldentuin kan worden gecreëerd. Gedacht kan worden aan objecten die herinneren aan het industriële verleden van het gebied.

Eindhoven is naast een lichtstad ook een centrum voor ontwerp en design. Maak gebruik van de aanwezigheid hiervan om invulling te geven aan het straatbeeld. Zo kunnen cultuurhistorie en huidige cultuur aan elkaar worden gekoppeld.

6.9 Specifieke locaties

Terrein Fens — Gelegen tussen de Bergstraat en de Keizersgracht ligt het Terrein Fens. Dit terrein is tegenwoordig in gebruik als parkeerterrein, maar was oorspronkelijk de locatie van een villa met koetshuis en parktuin. Het koetshuis (restaurant Fens) en enkele monumentale bomen (waaronder de laan) resteren nog van deze historische situatie. Om de historische context ook in de toekomst beleefbaar te houden, is het van belang dat ten minste het oude groen behouden blijft en als uitgangspunt gaat dienen voor toekomstige ontwikkelingen. Bebouwing is mogelijk maar idealiter met name alleen langs de Bergstraat en Keizersgracht, zodat de tussenliggende ruimte kan fungeren als besloten groene oase, bereikbaar via de historische laan die dient als voornaamste entree tot het besloten groen en De Bergen. De bebouwing langs de wegen zal moeten aansluiten op de typologie van de gesloten gevelwand, al dan niet met (onder)doorgangen die toegang geven tot het achterliggende terrein. Hierdoor wordt ook aansluiting gevonden op de wens om een fijnmazig netwerk voor langzaam verkeer te creëren.

Door het doortrekken van de gevelwand in de Bergstraat naar de Kleine Berg, wordt ook de zichtas vanuit de Kleine Berg afgesloten, waardoor het karakteristieke intieme karakter van De Bergen wordt versterkt en de specifieke bochtige loop van de Kleine Berg wordt benadrukt.

Luciferterrein — Op het binnenterrein achter de Grote en Kleine Berg en Bergstraat ligt het Luciferterrein. Deze naam heeft de binnenplaats te danken aan de ligging van de lucifersfabriek van Mennen en Keunen achter het huidige pand en voormalige poorthuis van de fabriek, Bergstraat 26-30. Het terrein omvat echter een groter gebied, ontstaan na de afbraak van de fabrieksgebouwen en andere bebouwing (van een lage architectonische waarde) op het achterterrein. Het terrein is hiermee klaargemaakt voor ontwikkeling.

Het is belangrijk dat bij toekomstige ontwikkeling het besloten karakter van dit binnenterrein blijft behouden. De toegangen naar het gebied zullen moeten plaatsvinden via bestaande openingen in de gevelwand of middels (bestaande) poortgebouwen, waarbij het oorspronkelijke poortgebouw van de fabriek in de Bergstraat een hoofdrol kan vervullen.

Via paden en steegjes bestemd voor langzaam verkeer kan het terrein worden ontsloten en kunnen ook verbindingen ontstaan tussen de Kleine en Grote Berg.

Om zoveel mogelijk rekening te houden met de contouren van het perceel waarop het fabriekje stond, en de specifieke vorm van het driehoekige terrein, kan worden gedacht aan een drietal straten parallel aan de Grote en Kleine Berg en de Bergstraat. Het huidige patroon herhaalt zich in feite. Tussen de bebouwing van het oude poorthuis en de locatie van het voormalige fabriekje, kan een klein plein worden gecreëerd. Vanaf deze straatjes kunnen verbindingen naar de Grote en Kleine Berg worden aangelegd (middels onderdoorgangen) en tussen beide nieuwe straatjes onderling.

De meeste fabrieksgebouwen zijn in 1977 afgebroken. Gezien de ligging in het verlengde van het poortgebouw, speelt deze locatie een hoogwaardige rol in de beleving van het binnenterrein. Geprobeerd moet worden om toekomstige bebouwing op deze locatie een centrale rol te laten vervullen in het plan. Om de specifieke historische situatie inzichtelijk te maken, kan worden gedacht aan nieuwbouw op de contouren van de voormalige panden. Dit hoeft geen exacte kopie te zijn van hetgeen wat er heeft gestaan, maar moet wel wat betreft korrelgrootte, materiaalgebruik en vormgeving aansluiten op het historische beeld. Het is ook mogelijk om zo een deel van de bebouwing op te richten en de locatie van de andere panden met contouren in het straatbeeld aan te duiden.

Wat betreft de overige nieuwe bebouwing zal een kleinschalig karakter essentieel zijn. Ook hier zal moeten worden aangesloten op het historische beeld, waarbij korrelgrootte, materiaalgebruik en algehele vormgeving aansluit op de bebouwing langs de Grote en Kleine Berg en Bergstraat.

Vanwege de zichtbaarheid van de achterkantarchitectuur van de bebouwing aan de omringende straten, zal de nieuwbouw idealiter met de achtergevels naar buiten toe zijn gericht. Dat vraagt om een eigen kwaliteit.

Wilhelminaplein — Het Wilhelminaplein vormt een belangrijke openbare ruimte binnen De Bergen. Het plein heeft een karakteristieke contour, waarbij de rechtehoekige opzet even voor de aansluiting op de Willemstraat afbuigt. Historisch beeldmateriaal laat zien dat het plein oorspronkelijk geen beplanting had en dat er sprake was van een open ruimte. In het interbellum is rond het plein een rij bomen geplaatst, waardoor het plein en de straat (met bebouwing) van elkaar werden gescheiden.

Tegenwoordig is het plein deels in gebruik als parkeerplaats, waarbij het zuidelijke deel onder meer wordt gebruikt als terrasruimte, waaromheen op een vrij willekeurige wijze potbeplanting is geplaatst. Door de huidige functie worden de kwaliteiten van de ruimte teniet gedaan.

Bij een nieuwe ontwikkeling van het plein zal het centrale open karakter een belangrijke rol moeten spelen. Middels omzomende bomenrijen wordt weer aansluiting gevonden op de historische situatie.

Zoals zichtbaar is op historische foto's, stond aan de Willemstraat voorheen een kapitale villa (ongeveer op de locatie waar nu een parkeerzone is). Dit biedt mogelijkheden om, gebaseerd op historische gronden, weer een volume op deze plaats op te trekken. Dit geniet de voorkeur omdat de architectonische relatie met het vanaf het Wilhelminaplein zichtbare deel van de Willemstraat door de vele nieuwbouw die hier is gepleegd, is verdwenen. Anderzijds zorgt het openlaten van het plein aan de Willemstraat dat de specifieke waarden van de historische architectuur langs het plein ook van buitenaf zichtbaar zijn.

Uiteindelijk draait het om de vraag of het Wilhelminaplein zich naar buiten toe wil presenteren en dus bezoekers naar zich toe wil trekken, of dat het besloten en intieme karakter van De Bergen wordt benadrukt. Beide argumenten hebben cultuurhistorische en stedenbouwkundige draagkracht.

In 2004 is een ontwerpprijsvraag georganiseerd met betrekking tot het ontwerpen van een nieuwe inrichting van het Wilhelminaplein in Eindhoven. Uit de achtendertig inzendingen is uiteindelijk het ontwerp van KW1880 unaniem als winnaar uit de bus gekomen. Het winnende ontwerp wordt, evenals de overige inzendingen, besproken in het boekwerkje: *Wilhelminaplein Eindhoven, plein in uitvoering*, Eindhoven 2004.

De Rungraaf — Gelegen achter de bebouwing aan de Edenstraat, Hoogstraat en Deken van Somerenstraat ligt De Rungraaf. Dit grote open terrein is via een onderdoorgang in de Hoogstraat bereikbaar en is grotendeels in gebruik als parkeerterrein. Op het terrein zelf ligt een aantal volumes (van lage architectonische waarde).

Het voornaamste complex dat aan de rand van het plein ligt, wordt gevormd door de brandweerkazerne uit 1952. De toren hiervan is beeldbepalend en speelt een belangrijke rol in de belevingswaarde van het plein. Bij toekomstige ontwikkeling van het terrein moet de toren een prominente rol spelen en via zichtassen vanuit een aantal locaties zichtbaar zijn.

Het terrein wordt grotendeels omsloten door grootschalige bebouwing met een grote diversiteit aan gevelbreedte en -hoogte. Met name in de zuidelijke hoek is sprake van een grotere schilderachtigheid (hier ligt ook de achterkantarchitectuur van de oudere en meer hoogwaardige bebouwing langs de Edenstraat). Gezien de huidige situatie zal de bebouwing zich met de rug naar de massale gevelwanden richten en georiënteerd zijn op de hoek van de brandweerkazerne. Ook wat betreft hoogte moet naar de 'historische hoek' toe worden gewerkt, waarbij aan de randen (noordelijk, noordoostelijk en noordwestelijk) hogere bebouwing van drie à vier lagen kan plaatsvinden en naar de kazerne toe tweelaags. Hierdoor ontstaat een geleidelijke radiale overgang van de architectuur uit de jaren tachtig en negentig, naar de wederopbouwarchitectuur (en ouder). De architectuur zal wat betreft vormgeving en materiaalgebruik moeten aansluiten op de historisch aanwezige bebouwing. Dit betekent behalve de genoemde hoogte, het gebruik van baksteen, een (sobere) geveldetaillering en een diversiteit aan kapvormen.

Spijndhof — De ontwikkeling van het Spijndhof contrasteert sterk met de historische situatie in De Bergen. Daar waar De Bergen wordt gekarakteriseerd door gesloten gevelwanden, is juist in de Heilige Geeststraat een nieuw open plein aangelegd. Hiermee wordt het besloten karakter van de gevelwanden op drastische wijze doorbroken. De bebouwing is wat betreft korrelgrootte en materiaalkeuze aangepast op het specifieke straatbeeld van de Heilige Geeststraat, met een groot aantal gepleisterde huizen. Door een monotoon repeterend karakter, steekt de nieuwbouw af tegen de bestaande bebouwing die juist wordt gekenmerkt door een subtiele diversiteit per pand. Aan het Spijndhof zelf heeft de nieuwbouw een veel grootschaliger karakter. De hof wordt gedomineerd door een massale houten gevelwand en een groot dak. Waar in de Heilige Geeststraat is gezocht naar aansluiting op de historische situatie, is dit streven hier juist volledig los gelaten.

Bij toekomstige ontwikkelingen rond dit plein is het gewenst dat de gevelwand van de Heilige Geeststraat wordt doorgetrokken en het hofje middels een onderdoorgang of smalle straat bereikbaar is. Het afsluiten van de wand sluit beter aan op de historische situatie. Het bestaande nieuwbouwproject omvat echter een tweetal

volumes die als een soort poortgebouwen aan beide zijden van de open ruimte staan. Afsluiting van de gevelwand op het rooilijnniveau van de historische bebouwing, betekent dat de poortfunctie van bovengenoemde volumes teniet wordt gedaan. De rooilijn zal dan ietwat terug moeten liggen. Om toch het idee van een doorlopende rooilijn te volgen, kan door middel van hagen en bomen een ‘groene’ façade worden opgericht die in ieder geval de suggestie van een doorlopende lijn wekt.

De bebouwing zal moeten worden afgestemd op het karakter en de schaal van de Heilige Geeststraat, waarbij meer dan bij de huidige nieuwbouw aandacht wordt besteed aan subtiele diversiteit binnen de te ontwikkelen bebouwing.

TD-gebouw — Sinds kort is de Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer verhuisd van het TD-gebouw naar het KBC-gebouw aan de Fellenoord. De vraag rijst nu wat er moet gebeuren met deze locatie.

Historisch kaartmateriaal laat zien dat hier tot de bouw van het hoge pand sprake was van een open terrein met een lage belevingswaarde. Met de bouw van het complex is tevens het groene karakter van de omgeving uitgebreid, waarbij onder andere langs de Edenstraat een rij bomen werd aangelegd.

Tegenwoordig zorgen de volgroeide bomen van de Zwembadweg, de Edenstraat en de Dommelzone dat de uitstraling van het grootschalige grijze gebouw op de omgeving beperkt is. Dit geldt uiteraard met name in de lente en zomer als de bomen blad dragen. Ook het feit dat men onder het gebouw door kan lopen en er dus op ooghoogte sprake is van een ‘betonnen bos’, zorgt dat de invloed van het gebouw op de groene omgeving niet al te rigoureuus is.

De specifieke kwaliteiten van het volume kunnen niet zomaar gerelativeerd worden. Er is sprake van een karakteristiek complex uit de jaren zeventig dat in verschijningsvorm (zowel exterieur als interieur) in nagenoeg gave toestand verkeert. Omdat het pand, ondanks de omvang bescheiden aanwezig is, is het in principe niet gewenst dit gebouw te slopen. Dergelijke panden verdwijnen in Nederland in een veel te rap tempo.

Plein voor kerkhof — Bij de entree tot het Sint Catharinakerkhof is sprake van een kleinschalig plein. Op dit moment oogt de inrichting van dit plein rommelig door de aanwezigheid van diverse klinkersoorten, parkeerplaatsen en de door de recente ontwikkelingen ietwat vreemde locatie van het ijzeren hekwerk (ijzeren paaltjes met ketting). Het ‘uitwaaiëren’ van het plein naar de Zwembadweg en het Frederik van Eedenplein zal verder moeten worden benadrukt, zodat hier een soort incidenteel gegroeide toegang naar de groenzone wordt gecreëerd. Het is gewenst de parkeerplaatsen voor de nieuwbouw te verplaatsen.

Plein op de hoek van Willem de Zwijgerstraat en Mauritsstraat — Nabij het kruispunt Willem de Zwijgerstraat en Mauritsstraat is sprake van kleinschalige driehoekige pleinvorming. Oorspronkelijk liep de Willem de Zwijgerstraat over dit plein door in westelijke richting en verbond zo het westelijke deel van de woonwijk met De Bergen. Het plein heeft in de huidige verschijningsvorm een bescheiden belevingswaarde. Daarnaast is enige referentie aan de historische situatie afwezig.

Het plein zou een nieuwe invulling moeten krijgen waarbij juist de relatie met het gebied ten westen van de Mauritsstraat wordt benadrukt. Dit kan worden bereikt door een met bomen omzoomde zichtas te creëren (al dan niet met voetgangerspad en bescheiden pleinvorming).

7 Bronnen

Literatuur

- Andela, G., *Licht op groen. Parken en plantsoenen in Eindhoven*, Eindhoven 2004.
- Andela, G. & Tedder, K., *Cultuurhistorisch onderzoek Dommelplantsoen*, Rotterdam 2007.
- Beekman, P., *Eindhoven, stadsontwikkeling 1900-1960*, Mierlo 1982.
- Betsky, A., et al., *Wilhelminaplein. Plein in uitvoering*, Eindhoven 2004.
- Dienst Ruimtelijke Ordening en Verkeer, *Discussienota De Bergen 1975*, Eindhoven 1974.
- Gemeente Eindhoven, *De Bergen, Quartier Vivant. Ontwikkelingsvisie voor de Bergen*, Eindhoven 2008.
- Gemeente Eindhoven, *De Bergen, Quartier Vivant. Uitwerkingsprogramma voor de Bergen*, Eindhoven 2008.
- Gemeente Eindhoven, *Inventarisatie De Bergen (bijlage bij ontwikkelingsvisie en uitwerkingsprogramma)*, Eindhoven 2007.
- Gosselink, J. & Gerven, D. van, *Aan de tafel van...*, Eindhoven 2003.
- Natris, W., de, 'Drie lucifersfabrieken in Eindhoven: 1870-1875-1880. Over overheidsbemoeienis met het ontwerp van fabrieksgebouwen in de negentiende eeuw', in: Spoorenberg, J., *Eindhoven door de eeuwen*, Eindhoven 1982.
- Oorschot, J. van, *Eindhoven, een samenleving in verandering*, Eindhoven 1982.
- Vermeeren, K., *Eindhoven toen Eindhoven nog Eindhoven was*, Den Haag 1977.
- Vogels, P.F.S., *Het luciferterrein aan de Bergstraat in Eindhoven*, Eindhoven 2008.

Internet

- www.eindhoven-in-beeld.nl
- www.rhc-eindhoven.nl

Res nova

Erfgoed in ontwikkeling

Home

Zoek&vind

Tarieven

Producten

Brochure

Res novae

Projecten

Res nova projecten

Wie met een adviseur in zee gaat, wil graag weten wat deze op zijn conto heeft staan. Vandaar dat we op deze pagina een overzicht geven van alle projecten die we vanaf 2002 hebben voltooid. Dat is niet alleen om u te overtuigen van wat we allemaal in onze mars hebben, maar ook omdat we trots zijn op wat we hebben gepresteerd.

Kijkt u ook eens op onze website: www.res-nova.nl. Met de zoekmachine vindt u alles van uw gading.

Zo is Res nova een vraagbaak voor alle monumentenzaken.

Res nova

Erfgoed in ontwikkeling

drs Margreeth W. Bangert

06 11 45 42 47

0475 58 92 10

dr Bernadette C.M. van Hellenberg Hubar

0475 55 23 30

06 51 38 78 05

Postadres:

B. Minkenberglaan 2

6109 AL Ohé en Laak

Fax:

0475 55 02 99

Internet:

info@res-nova.nl

www.res-nova.nl